

زینب دختر امام موسی کاظم علیہ السلام

محمد مهدی فقیہ بحر العلوم

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فهرست

- ۷ دیباچه
- ۹ مقدمه
- ۱۱ زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام
- ۱۳ زینب راوی حدیث
- ۱۶ هجرت زینب به مصر
- ۱۸ زینبیه اصفهان
- ۲۰ دلایل مدفون بودن زینب دختر امام موسی علیه السلام در اصفهان
- ۳۱ احتمالی در نسب زینبیه اصفهان
- ۳۲ نگاهی به آرامگاه زینبیه اصفهان
- ۳۴ زینبیه کاهین
- ۳۶ دلایل مدفون بودن زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام در کاهین
- ۴۱ زینبیه هرات
- ۴۵ جعفر الملک کیست؟
- ۴۷ شخصیت مدفون در هرات
- ۵۰ زینبیه هنجن

زینب دختر امام موسی کاظم علیه السلام

- ۵۲..... زینبیه کاشان
- ۵۴..... شهرت محلی و نسب شریف
- ۵۶..... زینبیه رامهرمز
- ۵۹..... پدر بزرگوار سیده زینب علیها السلام
- ۶۱..... تعداد فرزندان احمد الناصر
- ۶۱..... فرزندان ذکور احمد الناصر
- ۶۵..... ۱. امامزاده زینب خاتون - اراک
- ۶۶..... ۲. امامزاده زینب خاتون - قم
- ۷۰..... نسب شریف
- ۸۳..... کتابنامه

دیباچه

سعادت واقعی انسان و شرط پویایی جوامع بشری در سایه شناخت و کارآمد کردن سیره اولیای الهی است. پر آشکار است که سیره اولیای الهی به‌ویژه اهل بیت خاندان وحی علیهم‌السلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های تربیتی و اساسی‌ترین مؤلفه در فرهنگ اسلامی است. شناخت واقعیت‌های زندگی آنان و بهره‌گیری از روش و منش و رفتار و گفتارشان می‌تواند زمینه‌های تعالی و سعادت واقعی انسان را فراهم سازد، از این‌رو پژوهش در آثار اولیای الهی به‌ویژه جست‌وجو در احوال خاندان پاک نبوت که در دامان پرمهر آنان کامل‌ترین انسان‌ها پرورش یافته‌اند به منظور الگوگیری از آنان ضرورت انکارناپذیر مراکز پژوهشی است.

گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت در راستای ایفای رسالت خود برای ترویج فرهنگ اصیل اهل بیت علیهم‌السلام، به شرح‌حال شماری از چهره‌های تأثیرگذار جهان اسلام در قالب

تکنگراری‌هایی مستقل پرداخته و در این کتاب‌ها برای دسترسی آسان علاقمندان، زندگینامه تفصیلی هر فرد و معرفی زیارتگاه‌های منسوب به وی و تاریخچه و اعتبار آن ارائه شده است. در پایان پژوهشکده حج و زیارت لازم می‌داند که از تلاش مؤلف محترم و ارزیابان و همه دوستانی که در واحد آماده‌سازی پژوهشکده در به ثمر رسیدن این اثر تلاش نموده‌اند، سپاسگزاری نماید.

انه ولی التوفیق
گروه تاریخ و سیره
پژوهشکده حج و زیارت

مقدمه

شیعیان از دیرباز به‌عنوان شیفتگان و دلدادگان خاندان پیامبر ﷺ شناخته شده و توصیه‌های پیامبر گرامی اسلام ﷺ را در تمسک به ثقلین (قرآن و عترت)، به‌جان و دل پذیرفته‌اند. از سویی خاندان رسول خدا ﷺ، به دلیل انحراف مردم از دین، فساد و ستم حکام و تعقیب و شکنجه‌های هولناکی که به آنان روا می‌شد، به ستوه آمده بودند و عرصه زندگی در مدینه الرسول ﷺ و حجاز، لحظه به لحظه بر آنان تنگ‌تر می‌شد. از این‌رو، به دیگر سرزمین‌های اسلامی پناه می‌آوردند یا علیه ستم و زور حکام دست به شمشیر می‌بردند تا با برپایی حکومتی اسلامی، اهداف ائمه علیهم‌السلام را تحقق بخشند.

با وجود آنکه برخی حکام برای تخریب و محو مزارها، مرقدها و بقاع متبرکه فرزندان رسول خدا ﷺ کوشیده‌اند، این حرم‌های متبرک، در جای‌جای سرزمین‌های اسلامی باقی مانده و فقط نمادی از یک میراث به‌جا مانده از اعصار و قرون گذشته نیست.

راز ماندگاری این حرم‌ها نه بنا و زیبایی ظاهر، بلکه معنویت حقیقی آنهاست که با زندگی معنوی مردم پیوند خورده است. وجود زیارتگاه و بقاع متبرکه و مشاهد مشرفه، سرشار از تأثیرات روحی، معنوی، فرهنگی، دینی، اجتماعی و سیاسی است. در طول تاریخ، بسیاری از جشن‌های سیاسی، مذهبی در جوار همین اماکن برپا شده و کانون تجمع‌های مذهبی-سیاسی بوده است. از این رو دشمنان اهل بیت علیهم السلام و تکفیری‌های به‌ظاهر مسلمان، مرقد‌های امامزادگان، سادات، صحابه و تابعین را هدف کینه‌های خود قرار داده‌اند. آنان به خوبی آگاهند که این مزارها، قبله دل‌ها، محل ظهور کرامات و برآورده شدن حاجات، مطاف عارفان و پاکان روزگار و همواره لبریز از نور و سرور است.

نگارنده که بخش قابل توجهی از تلاش علمی خویش را در راه شناخت و معرفی زیارتگاه‌های جهان اسلام صرف کرده، خرسند است که مسئولان محترم پژوهشکده حج و زیارت، در زمینه نشر آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام و شناساندن بقاع متبرکه به زوار عتبات، گام‌های مؤثری برداشتند و به تکنگاری زیارتگاه‌های عتبات عالیات و سیصد زیارتگاه جهان اسلام، اقدام کرده‌اند. به امید آنکه این اثر مورد توجه خوانندگان عزیز قرار گیرد و کاستی‌های احتمالی آن را برنگارنده ببخشایند.

محمد مهدی فقیه بحر العلوم

قم/۱۳۹۱

زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام

یکی از دختران با فضیلت امام موسی کاظم علیه السلام، حضرت زینب است که در منابع رجالی، تاریخی و انساب، اطلاعات بسیار کمی درباره وی وجود دارد. از آنجا که در ایران، افغانستان و مصر چندین زیارتگاه به نام این بانوی مجلله منسوب است، پژوهش درباره صحت و سقم این مزارها ضروری است تا برای خوانندگان محترم سره از ناسره روشن شود.

برخی از مورخان از جمله شیخ مفید رحمته الله تعداد دختران امام هفتم علیه السلام را هجده تن برشمرده‌اند که در میان آنها، بانویی به نام زینب وجود دارد که مادرش را ام‌ولید (کنیز) می‌دانند.^۱ عده‌ای دیگر که از ۲۳ دختر برای امام موسی بن جعفر علیه السلام نام برده‌اند،

۱. الارشاد، ج ۲، ص ۲۴۴؛ اسامی دختران، فاطمة الكبرى، فاطمة الصغرى، ام كلثوم، ام جعفر، لبابه، زینب، خدیجه، عائشه، علیه، رقیة الكبرى، رقیة الصغرى، حکیمه، آمنه، حسنه، بریهه، ام‌ابیهها، ام سلمه و میمونه. لباب الانساب، ج ۱، ص ۳۹۴؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۲۳۶.

از دو زینب به نام زینب الصغری و زینب الکبری یاد کرده‌اند.^۱ همچنین ابن خشاب (متوفای ۵۶۷ق) و محمد بن طلحه شافعی (متوفای ۶۵۲ق) زینب صغری را بر فرزندان دختر امام کاظم علیه السلام اضافه نموده‌اند^۲ که در فهرست شیخ مفید رحمته الله نبوده است. از طرفی علامه نسابه سید محمد کاظم یمانی از اعلام قرن دهم هجری، ام کلثوم الکبری را همان زینب می‌داند و علاوه بر آن زینب الکبری و صغری را دو تن دیگر از دختران امام هفتم علیه السلام برشمرده است.^۳

یونس بن یعقوب می‌گوید:

هنگامی که امام کاظم علیه السلام از بغداد به مدینه بازگشت، هنوز چند روزی از اقامتش در مدینه نگذشته بود که یکی از دخترانش در «فید» (شهری در مسیر مکه از کوفه) درگذشت و آن حضرت او را در آنجا دفن کرد و به اصحابش فرمود: «روی سنگی نام و نشان او را بنویسند و داخل قبر بگذارند».^۴

این روایت هر یک از فرزندان دختر امام موسی بن جعفر علیه السلام را که محل دفن یا مهاجرتش معلوم نیست، شامل می‌شود.

۱. تذکره الخواص، ص ۴۳۹؛ موسوعة سیرة اهل البيت علیهم السلام، ج ۲۹، ص ۳۷۴؛ الاساس، ص ۱۸۹.

۲. مطالب السؤل، ص ۶۹؛ تاریخ الائمه و وفیاتهم، ص ۱۲۶..

۳. النفحة العنبریه، ص ۶۲.

۴. الکافی، ج ۳، ص ۲۰۲؛ وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۱۶۴؛ بحار الانوار، ج ۴۸، ص ۲۸۹ و ج ۸۳، ص ۳۷؛ تهذیب، ج ۱، ص ۴۶۱؛ استبصار، ج ۱، ص ۲۱۷.

زینب راوی حدیث

در کتاب «مسلّات»، حدیثی از زینب دختر امام موسی کاظم علیه السلام از فاطمه دختر امام رضا علیه السلام روایت شده که او از فاطمه دختر امام جعفر صادق علیه السلام روایت کرده است.^۱ از این روایت که متن آن خواهد آمد، چند مطلب به دست می آید:

۱. حضرت زینب خاتون دختر امام موسی کاظم علیه السلام از محدّثات شیعه و راوی حدیث بوده و در بین دختران امام موسی کاظم علیه السلام نبوغ و فضیلتی داشته است.
۲. این روایت به حدیث فاطمیات نیز مشهور است؛ زیرا در سلسله سند نام راویان آن فاطمه بوده است.
۳. فاطمه دختر امام رضا علیه السلام از عمه اش زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام روایت نقل می کند که این نشان می دهد: الف) امام رضا علیه السلام به غیر از امام جواد علیه السلام فرزندان دیگری داشته است؛

- ب) معلوم می شود که استماع حدیث در مدینه صورت گرفته است؛ زیرا فرزندان امام رضا علیه السلام در مدینه سکونت داشتند؛
- ج) عمر فاطمه دختر امام رضا علیه السلام در حدی بود که در مجلس عمه اش حضرت زینب، دختر امام کاظم علیه السلام حاضر شود و

۱. المسلسلات، صص ۲۵۰ و ۲۵۱؛ بحارالانوار، ج ۶۸، صص ۷۶ و ۷۷؛ المحدثون من آل ابی طالب، ج ۳، صص ۴۸۷، ۵۱۴ و ۵۱۵.

استماع حدیث نماید و این بدان معناست که سن فاطمه دختر امام رضا علیه السلام از حد بلوغ گذشته و قابلیت نقل حدیث را نیز داشته است؛ به بیان دیگر حضرت زینب خاتون میان سال بوده و قریب به چهل سال داشته است.^۱

کتاب المسلسلات: حدّثنا محمد بن علی بن الحسین، قال: حدّثني أحمد بن زياد بن جعفر، قال: حدّثني أبو القاسم جعفر بن محمد العلوي العريضي، قال: قال أبو عبد الله أحمد بن محمد بن خليل، قال: أخبرني علي بن محمد بن جعفر الأهوازي، قال: حدّثني بكير بن أحنف، قال: حدّثنا فاطمة بنت علي بن موسى الرضا، قالت: حدّثني فاطمة و زینب و أم كلثوم بنات موسى بن جعفر، قلن: حدّثنا فاطمة بنت جعفر بن محمد، قالت: حدّثني فاطمة بنت محمد بن علي، قالت: حدّثني فاطمة بنت علي بن الحسین، قالت: حدّثني فاطمة و سكينه ابنتا الحسين بن علي، عن أم كلثوم بنت علي، عن فاطمة بنت رسول الله، قالت: سمعت رسول الله صلى الله عليه وآله يقول: لما أسري بي إلى السماء، دخلت الجنة فإذا أنا بقصر من

۱. اگر فرض کنیم که زینب دختر امام کاظم علیه السلام، تنها سه سال قبل از شهادت امام کاظم علیه السلام به دنیا آمده [یعنی سال ۱۸۰ ه.ق.] و فاطمه دختر امام رضا علیه السلام کوچک‌تر از امام جواد علیه السلام بوده [تولد امام جواد به سال ۱۹۵ ه.ق.] یعنی در سال ۱۹۸ ه.ق. به دنیا آمده و در هنگام شنیدن روایت از عمه‌اش قریب به ۲۲ سال داشته است. آن وقت سال استماع حدیث فاطمه دختر امام رضا علیه السلام سال ۲۱۰ ه.ق. خواهد بود و در این موقع، حضرت زینب، حدود ۴۰ سال داشته است.

درّة بيضاء مجوّفة، و عليها باب مكلّل بالدرّ و الياقوت، و على الباب ستر، فرفعت رأسي، فإذا مكتوب على الباب: لا إله إلا الله محمد رسول الله، علي ولي القوم.

و إذا مكتوب على الستر: بخ بخ من مثل شيعة علي. فدخلته، فإذا أنا بقصر من عقيق أحمر مجوّف، و عليه باب من فضّة مكلّل بالزبرجد الأخضر، و إذا على الباب ستر، فرفعت رأسي، فإذا مكتوب على الباب: محمد رسول الله، علي وصي المصطفى. و إذا على الستر مكتوب: بشّر شيعة علي بطيب المولد، فدخلته، فإذا أنا بقصر من زمرد أخضر مجوف لم أر أحسن منه، و عليه باب من ياقوتة حمراء مكلّلة باللؤلؤ، و على الباب ستر.

فرفعت رأسي، فإذا مكتوب على الستر: شيعة علي هم الفائزون، فقلت: حبيبي جبرئيل لمن هذا؟ فقال: يا محمد لابن عمّك و وصيك علي بن أبي طالب، يحشر الناس كلهم يوم القيامة حفاة عراة، إلا شيعة علي، و يدعى الناس بأسماء أمهاتهم ما خلا شيعة علي، فإنهم يدعون بأسماء آبائهم، فقلت: حبيبي جبرئيل و كيف ذاك؟ قال: لأنهم أحبوا علياً فطاب مولدهم.^١

بكير بن احنف، از فاطمه دختر حضرت رضا عليه السلام از قول فاطمه و زينب و ام كلثوم، دختران حضرت موسى بن جعفر عليه السلام، از فاطمه دختر حضرت صادق عليه السلام، از

١. كتاب المسلسلات، صص ٢٥٠-٢٥١؛ بحار الانوار، ج ٦٨، صص ٧٦-٧٧.

فاطمه دختر حضرت باقر علیه السلام، از فاطمه دختر حضرت سجاد علیه السلام، از فاطمه و سیکنه دختران امام حسین علیه السلام، از ام کلثوم دختر علی علیه السلام، از حضرت فاطمه علیه السلام دختر حضرت رسول صلی الله علیه و آله روایت کند که فرمود:

از رسول خدا صلی الله علیه و آله شنیدم که فرمود: هنگامی که مرا به معراج بردند، وارد بهشت شدم. کاخی از درّ سفید میان‌خالی دیدم که دری آراسته با درّ و یاقوت داشته و بر آن در، پرده‌ای آویخته بود، پرده را به یک سوی زده دیدم روی در نوشته است: «لا اله الا الله، محمد رسول الله، علی ولی القوم» و بر روی آن پرده نوشته شده بود: «بَخَّ بَخَّ مِنْ مِثْلِ شِيعَةِ عَلِيٍّ؟!» وارد آنجا شدم، کاخی از عقیق سرخ میان‌خالی دیدم که دری نقره داشت و آراسته به زبرجد سبز بود و بر آن در پرده‌ای آویخته بود. پرده را بالا زدم دیدم روی در نوشته شده است: «محمد رسول الله، علی ولی القوم».

هجرت زینب به مصر

«ابوالحسن یحیی بن حسن بن جعفر الحجة»، مشهور به عقیقی نسابه، متوفای ۲۷۷ ه.ق از قول جدش نقل می‌کند: «زینب با همسر خواهرش، قاسم بن محمد دیباج بن امام جعفر صادق علیه السلام، به مصر مهاجرت کرد».

ابوالحسن عمری نسابه، از دانشمندان قرن پنجم هجری، قبر

آمنه دختر امام موسی کاظم علیه السلام را نیز در مصر می‌داند.^۱ این بدان معناست که مهاجرت دختران امام هفتم علیه السلام به مصر، امری آشکار و مورد تأیید مورخان است.

سید عبدالرزاق کمونه حسینی، با اشاره به این قول از معجم البلدان، می‌نویسد:

در معجم البلدان آمده: قبر آمنه در مصر نزدیک قرافه صغرا در آرامگاهی است. در معجم نیز آمده: قبر آمنه دختر امام محمد باقر علیه السلام میان مصر و قاهره است. نویسنده می‌گوید: «من در کتاب‌های نسب، دختری به نام آمنه از امام باقر علیه السلام نیافتم...»^۲

او همچنین از عمویش حسین بن جعفر الحجه نقل می‌کند: «از جمله کسانی که به مصر مهاجرت کردند و با او جمعی از اشراف بودند، قاسم طیب، فرزند محمد دیباج و زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام است»^۳.

به احتمال قوی آرامگاه زینب دختر موسی کاظم علیه السلام و آمنه دختر امام صادق علیه السلام در مشهد سید قاسم و سید یحیی شبیه بن قاسم بن محمد دیباج در منطقه القرافه و نزدیک قبر لیثان بن سعد واقع است.^۴

۱. المجدی، ص ۱۰۶.

۲. آرامگاه‌های خاندان پاک پیامبر، ص ۳۰۴.

۳. اخبار الزینبات، صص ۱۳۲ و ۱۳۳.

۴. طبقات المناوی، ج ۱، ص ۷۹؛ مرشد الزوار، ج ۱، ص ۱۹۵؛ تحفة الاحیاب، ص ۲۱۰؛ الکواکب السیارة، ص ۹۵؛ مشاهد الصفا، صص ۵۰ و ۵۱.

امام فخر رازی، متوفای ۶۰۶ ه. ق در کتاب «الشجرة المباركة» می نویسد:

برخی از هراتی‌ها گمان کردند که زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام، مادر جعفر الملک بن محمد بن عبدالله بن محمد بن عمر الاطرف بن امام علی علیه السلام است.^۱

بر این اساس برخی محققین، مدفن این بانو را در هرات افغانستان دانسته‌اند.^۲ ولی آیتی در بهارستان می نویسد: «او به خراسان مهاجرت کرده و در روستای کاهی از دنیا رفته است».^۳

شیخ عباس قمی رحمته الله بقعه‌ای را که در ارزنان اصفهان است، از آن دختر امام موسی کاظم علیه السلام می‌داند. ولی به انگیزه مهاجرت او به این شهر و تاریخ وفات او، هیچ اشاره‌ای نمی‌کند.^۴ مزارهای دیگری در هنجن نطنز، یزدلِ آران، رامهرمز و اراک به این بانو منسوب است که در اینجا به بررسی آنها خواهیم پرداخت.

زینبیه اصفهان

این زیارتگاه در یک فرسخی شمال شرقی شهر اصفهان، از سمت دروازه طوقچی (میدان قدس)، در روستایی به نام ارزنان

۱. الشجرة المباركة، ص ۲۰۶.
۲. هفته‌نامه افق حوزه، سال هشتم، ش ۲۶۹، چهارشنبه ۲۲ اردیبهشت ۱۳۸۹ مصاحبه با نگارنده.
۳. بهارستان، ص ۸۹.
۴. منتهی الآمال، ج ۲، ص ۱۸۶؛ مناهل الضرب، ص ۳۹۳؛ النفحة العنبریه، ص ۶۲؛ التذکره، ص ۱۵۱؛ الدرالمثور، ص ۲۰۴.

قرار دارد که پس از گسترش شهر اصفهان و توجه مردم به این زیارتگاه، به زینبیه شهرت پیدا کرده و در محدوده شهر اصفهان واقع شده است.

در ذی الحجه سال ۱۳۵۱ ه.ق، این دیدگاه در میان مردم رواج یافت که مقبره واقع در روستای ارزنان که میان اهالی آن نواحی به «بچه زینب» معروف است، متعلق به یکی از دختران بلافصل حضرت امام موسی کاظم علیه السلام است. پس از آن، بر ارادت و توجه عموم مردم از مرد و زن و عالم و عامی به آن مرقد شریف افزوده شد؛ به گونه‌ای که هر روز، هزاران نفر از مردم شهرها و روستاهای اطراف، برای زیارت به آن مرقد، مشرف می‌شدند و نذورات اهدا می‌کردند.

پس از آن، مرحوم آیت‌الله حاج میر سیدعلی مجتهد نجف‌آبادی دستور داد کسانی که می‌خواهند شمع روشن کنند، پول آن را آجر بخرند و به مقبره زینب خاتون بیاورند. با این دستور، پس از مدت اندکی، مقدار زیادی مصالح ساختمانی فراهم و صرف تعمیرات صحن و بقعه شد.^۱

زینبیه، بنایی است بسیار زیبا با فضایی مشجر و وسیع که حوض نسبتاً بزرگی برای وضو گرفتن دارد. محوطه حرم، مربع شکل است و چهار درِ ورودی چوبی دارد که روی آنها اسامی ائمه معصومین علیهم السلام نوشته شده است. ضریح مشبک چوبی

۱. مزارات اصفهان، صص ۲۳۱ و ۲۳۲.

منبت کاری شده با پنجره‌های نقره‌ای، در وسط حرم قرار گرفته است. قبر امامزاده داخل آن، با سنگ مرمر سبزرنگی پوشیده شده که روی آن نیز پارچه سبزرنگی قرار داده شده است.

دیوارهای داخل حرم، بسیار زیبا گچ‌بری، نقاشی و آئینه‌کاری شده و شکوه و عظمت خاصی به بقعه داده است. برای نمازگزاران، محوطه‌ای مستطیل شکل احداث شده و به تازگی، محوطه حرم، با میله‌های فلزی، به دو قسمت تقسیم شده است.

گنبد مرتفع و کاشی کاری شده بنا و دو گلدسته بسیار زیبا و بلند این زیارتگاه، شکوهی زیبا و خیره‌کننده دارد. صحن بزرگ و حجره‌ها و ایوان‌های کاشی کاری در چهار طرف صحن، برای سکونت و استراحت زائران و گاه دفن برخی علما و شخصیت‌ها ساخته شده که بر شکوه و عظمت بقعه افزوده است.^۱

توجه روز افزون مردم دیندار اصفهان و تقدیم نذورات و هدایا به این بقعه متبرکه، این بارگاه را به یکی از زیارتگاه‌های زیبا و با شکوه ایران اسلامی تبدیل کرده است.

دلایل مدفون بودن زینب دختر امام موسی علیه السلام در اصفهان

نویسندگان و مورخان معاصر، برای اثبات این امر کوشیده‌اند که شخص مدفون در بقعه زینبیه اصفهان، دختر امام هفتم علیه السلام

۱. تاریخ اصفهان، حاج میرزا حسن خان جابری انصاری، صص ۱۸۱ و ۱۸۲.

و خواهر امام رضا علیه السلام است. حتی مرحوم محمد علی بن زین العابدین معلم حبیب آبادی (۱۲۶۹-۱۳۵۵ ش) رساله‌ای با عنوان کشف الخبیه عن مقبرة الزینیه تألیف نموده و در آن تلاش کرده تا ثابت کند زینب دختر امام هفتم علیه السلام در این بارگاه مدفون است و دیگر مورخان محلی، رسالات دیگری نوشته‌اند که به آن اشاره خواهد شد.

مرحوم میرزا حسن خان جابری انصاری در کتاب «تاریخ اصفهان» می‌نویسد:

زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام، شاید از راه اصفهان روانه خراسان بوده. در آن هنگام، چنان که حضرت فاطمه معصومه علیه السلام به قم آمده و از دنیا رفته، حضرت زینب نیز به اصفهان و حدود پایین شهر آمده و رحلت کرده است. مرقومه‌ای از آقای حاج میرزا حسن امام جمعه اصفهان، مدفون در سر قبر آقا، با امضاء مرحوم آقای حاج سید اسدالله به بنده نمایانند که در محل قلعه زینبی کرارج و سوارچی را وقف بر بقعه بی‌بی زینب دانسته‌اند از اوایل عهد صفویه و بعد.^۱

محدث قمی رحمته الله نوشته است:

در ملحقات «المجدی» یافتیم که این مقبره زینب، بنت امام هفتم علیه السلام است. به من رسیده: میر محمد هادی

۱. راهنمای جامع گردشگری، استان اصفهان، ص ۱۵۲؛ تاریخ تشیع اصفهان، ص ۳۹۰ و ۳۹۱.

بن میر لوحی مورخ، در تاریخش بیان کرده که زینب مدفون در قریه ارزنان، از قرای اصفهان، از دختران بلافضل امام موسی کاظم علیه السلام است.^۱

علامه سید عبدالرزاق کمونه نیز می نویسد: «گفته شده قبری که در قریه ارزنان از قرای اصفهان واقع شده، قبر زینب دختر امام کاظم علیه السلام است».^۲

محمد الحسنون در کتاب اعلام النساء المؤمنات نیز می نویسد:

وفي مدينة اصفهان مرقدي يعرف بالزينية، والمشهور أنه قبر العقيلة زینب بنت الامام موسی کاظم علیه السلام، ويقع هذا المرقدي في قرية تسمى ارزنان، وعليه بناء حديث، تزوره الخاصة وتتبرک به. در شهر اصفهان مرقدی است معروف به زینیه که مشهور است که در آن، قبر عقيله زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام است. این مرقد در خارج شهر در روستای ارزنان واقع است و بر آن، بنای جدیدی ساخته‌اند که خواص، آن را زیارت می کنند و به آن تبرک می جویند.^۳

عبدالحجت بلاغی نیز می نویسد: «زینب کبرا، دختر امام موسی کاظم علیه السلام در قریه ارزنان، جنب محله گلبهار اصفهان، مدفون است».^۴

۱. منتهی الآمال، ج ۲، ص ۱۴۱؛ تاریخ تشیع اصفهان، ص ۳۹۱.

۲. مشاهد العترة الطاهرة، ص ۱۴.

۳. تاریخ نایین، ص ۱۵۷.

۴. اعلام النساء المؤمنات، ص ۴۱۶.

محمد حسین اعلمی حائری نیز از مورخان معاصر می نویسد: «زینب بنت موسی کاظم علیه السلام هي التي قبرها باصبهاني على فرسخ بباب الطوقچي»^۱.

حضرت آیت الله «سید اسماعیل هاشمی طالخونچه‌ای» - رضوان الله علیه - برای مرحوم مصلح الدین مهدوی نقل کرده است:

هنگام تحصیل در قم، در مدرسه فیضیه، قبل از سخنرانی مرحوم محدث خبیر، حاج شیخ عباس قمی - رضوان الله علیه - صاحب مفاتیح الجنان، از ایشان سؤال کردم از قول شما می گویند: «زینب مدفون در ارزنان را دختر بلاواسطه حضرت امام موسی بن جعفر علیه السلام می دانید؟» فرمودند: «در یک نسخه خطی کتاب المجدی در کتابخانه اقبال در حاشیه‌ای که شاید الحاقی باشد، دیدم نوشته بود: زینب مدفون در قریه ارزنان اصفهان، دختر بلاواسطه حضرت موسی بن جعفر علیه السلام است»^۲.

مانند همین نقل قول را مرحوم حاج شیخ عباسی قمی رحمته الله در کتاب منتهی الآمال، ذیل اولاد حضرت موسی بن جعفر علیه السلام آورده است.^۳

چنان‌که اشاره شد، در بسیاری از منابع تاریخی و انساب، برای امام موسی کاظم علیه السلام سه دختر به نام‌های: زینب کبری،

۱. تراجم اعلام النساء، ج ۲، ص ۱۶۲.

۲. تاریخ تشیع اصفهان، ص ۳۹۱، پاورقی ۱.

۳. مزارات اصفهان، ص ۲۳۱، پاورقی ۱ و ۱.

زینب وسطی و زینب صغرا دانسته اند^۱ که از محل دفن آنها هیچ گزارشی به ثبت نرسیده است. البته علامه نسابه «سید یحیی عقیقی» می نویسد:

جدم روایت کرده به من که چنین گفته شده که زینب، دختر امام موسی علیه السلام همراه همسر خواهرش، قاسم الطیب بن محمد بن جعفر الصادق علیه السلام به مصر مهاجرت کرده است و به خط عمویم حسین دیدم که نوشته بود: از جمله کسانی که به مصر مهاجرت داشته، قاسم طیب و زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام، بوده است.^۲

امام فخر رازی نیز می نویسد:

بعضی از اهل هرات گمان کردند که مادر جعفر ابو عبدالله ملک ابن محمد بن عبدالله بن محمد بن عمر الاطرف بن الامام علی امیرالمؤمنین علیه السلام، زینب دختر امام موسی کاظم علیه السلام است.^۳

اگر صحت این دو گزارش را بپذیریم، می توان چنین استدلال کرد که زینب کبری به مصر مهاجرت کرده و زینب وسطی نیز

۱. المجدی، ص ۱۹۶؛ مناقب آل ابی طالب، ج ۴، ص ۳۲۴؛ الارشاد، ج ۲، ص ۱۰۵؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۲۳۶؛ تاج الموالید، ص ۱۲۴؛ اعلام الوری، ص ۳۱۲؛ الفصول المهمه، ص ۲۴۲؛ تذکرة الخواص، ص ۳۵۱؛ مطالب السئول، ج ۲، ص ۶۵؛ تحفة العالم، ج ۲، ص ۲۳؛ خیرات حسان، ج ۲، ص ۷؛ تاریخ الاثمه، ص ۲۰؛ تاج الموالید، ص ۱۲۴.

۲. اخبار الزینبیات، صص ۱۳۲ و ۱۳۳.

۳. الشجرة المبارکة، ص ۲۰۶.

پس از ازدواج با محمد بن عبدالله بن محمد بن عمر الاطرف ابن علی علیه السلام در مدینه یا در هرات از دنیا رفت. اگر دختر سومی هم به نام زینب برای امام موسی کاظم علیه السلام قائل شویم، به اجماع مورخان معاصر، مقبره وی در زینبیه اصفهان است که برای این اجماع، هیچ دلیل محکمی بیان نشده است.

آقای سید احمد سجادی بدون مراجعه به نسخه اصلی المجدی فی انساب الطالبیین می نویسد:

با این حال، قبر و مضجع شریف زینب علیه السلام، به اقرار سید ابوالحسن معروف به شیخ ابوالحسن عمری و ابن صوفی نسابه، از عالمان سده پنجم هجری قمری، در کتاب المجدی فی انساب الطالبیین در روستای ارزنان - زینبیه کنونی - واقع شده است.^۱

او می افزاید که ابوالحسن عمری نسابه، ذیل اسامی فرزندان حضرت امام کاظم علیه السلام نوشته است:

سمعت عن الامیر محمد هادی بن الامیر لوحی المورخ، انّ بیجه زینب المدفونة فی قریة ارزنان من قرى اصبهان هی بنت موسی کاظم صلوات الله علیه بلا واسطة.^۲
شنیدم از امیر محمد هادی فرزند امیر لوحی مورخ، قبری که در روستای ارزنان به بیجه زینب شهرت یافته، قبر دختر بلا فصل حضرت امام موسی کاظم علیه السلام است.

۱. وقف میراث جاویدان، ص ۱۴۸.

۲. همان، ص ۱۵۰.

پس از مراجعه به کتاب المجدی، فقط در صفحه ۲۹۸ و ۲۹۹، زینب جزو دختران امام هفتم علیه السلام برشمرده شده است.^۱ سید میر محمدهادی میرلوحی در چهارم جمادی الثانی سال ۱۱۱۳ ه.ق از دنیا رفته و در جوار امامزاده اسماعیل اصفهان دفن شده است.^۲ بنابراین چگونه ابوالحسن عمری، نسابه قرن پنجم، از شخصی که ۶۵۰ سال پس از خود از دنیا رفته، مطلبی شنیده است؟! براین اساس، باید چنین تصحیح کرد که مرحوم میر محمدهادی میرلوحی از مورخان نامی قرن دوازدهم هجری، نسخه‌ای از کتاب المجدی داشته و حاشیه‌هایی بر آن نگاشته است؛ این کتاب، به دست مرحوم شیخ عباس قمی رحمته الله افتاده و ذیل فرزندان امام هفتم علیه السلام، آنجا که به نام زینب می‌رسد، می‌نویسد:

در ملحقات المجدی یافتیم که این مقبره زینب، بنت امام هفتم است. به من خبر رسیده میر محمدهادی ابن میرلوحی مورخ، در تاریخش ذکر نموده که زینب مدفون در قریه ارزنان، از قرای اصفهان، از دختران بلافضل امام موسی کاظم علیه السلام است.^۳

۱. المجدی، صص ۲۹۸ و ۲۹۹.

۲. کشف الخیبه، ص ۳۵.

۳. منتهی الآمال، ج ۲، ص ۱۴۱؛ مشاهد العترة الطاهرة، ص ۱۴؛ تاریخ تشیع اصفهان، ص ۳۹۱.

بنابراین روشن می‌شود که این ادعا، نخست از زمان مرحوم میرمحمد هادی میرلوحی مطرح شده و سپس به دیگر کتاب‌ها راه یافته است تا جایی که افرادی چون «سید محمدعلی مبارکه‌ای»، رساله‌ای با عنوان «نورالانوار فی کشف احوال زینب بنت موسی بن جعفر علیه السلام» و «آقامیرزا محمدعلی معلم حبیب آبادی» کتابی با عنوان «کشف الخبیه عن مقبرة الزینبیه»، نوشته‌اند. همچنین کتاب‌هایی چون «تاریخچه ارزنان و مقبره علیا جناب زینب خاتون»، نوشته سید مصلح الدین مهدی و چندین مقاله و تذکره دیگر در این باره نوشته شده که مطلب تازه‌ای ندارند. فقط در رساله «نورالهدی فی نسب آل المصطفی»، نوشته عزالدین محمدبن محمود حسنی (متوفای پس از سال ۱۰۴۱ ه.ق) در شرح داستان حرکت فرزندان موسی بن جعفر علیه السلام از مدینه به سوی ایران، و پراکنده شدن آنها در بلاد، آمده است:

وَبَعْضٌ مِنْهُمْ تَقَدَّمُوا مِنْهَا إِلَى إِصْفَهَانَ، وَكَانَ الْعَامِلُ بِهَا مِنْ حُجَّيْهِمْ، فَلَمَّا وَصَلُوا بِهَا تَغَيَّرَ الْأَمْرُ بِتَغْيِيرِ الْأَمِيرِ وَالْعَامِلِ عَلَيْهَا، وَكَانَ مِنْهُمْ هَارُونَ بْنُ مُوسَى، وَإِبْرَاهِيمُ بْنُ مُوسَى، وَمِنْ بَنَاتِهِ، الزَّيْنَبُ وَالْفَاطِمَةُ الْكُبْرَى، وَعِنْدَ ذَلِكَ وَصَلَ الْحَبْرُ مِنْهُمْ إِلَى الْمَأْمُونِ... وَمَاتَتِ الزَّيْنَبُ الْكُبْرَى، بِأَرْزَنَانَ، مِنْ قُرَى إِصْفَهَانَ، بَسَنَةَ، بَعْدَ أَخِيهَا هَارُونَ، وَبُنِيَ عَلَيْهِ أَيْضاً

بُغْعَةٌ صَغِيرَةٌ فِي زَمَنِ عَضُدِ الدَّوْلَةِ، وَأَمَّا الْفَاطِمَةُ وَهِيَ مَاتَتْ
بِسِتِّينَ بَعْدَ أُخِيهَا، وَدُفِنَتْ عَلَى قُرْبِ قَصَبَةِ لُنبَانٍ.^۱

برخی از آنها به سوی اصفهان آمدند و حاکم و فرماندار آن شهر، از دوستان آن خاندان [و از علاقمندان اهل بیت علیهم السلام] بود. پس وقتی به اصفهان رسیدند، اوضاع (به دلیل عوض شدن حاکم)، دگرگون شده بود. از آنها [که وارد اصفهان شدند]، هارون بن موسی و ابراهیم بن موسی و از دختران آن حضرت، زینب کبرا و فاطمه کبرا بودند. در این هنگام، خبر آنها به مأمون رسید... و حضرت زینب کبرا در محله اُرزنان^۲، از روستاهای اصفهان، یکسال پس از بردارش هارون (بن موسی بن جعفر علیه السلام)، از دنیا رفت و در زمان عضدالدوله (دیلمی)، بقعه‌ای کوچک بر قبر او ساخته شده، اما فاطمه، پس از گذشت دو سال از (شهادت برادرش هارون) از دنیا رفت و نزدیک محله لُنبان^۳، دفن شد.^۴

۱. رساله نور الأنوار، صص ۷ و ۸.

۲. روستای اُرزنان، گاهی اُرزنان تعبیر شده است که مغلوب نان اُرزن است.

۳. محله لُنبان، از قدیمی‌ترین محله‌های اصفهان است که مسجد لُنبان نیز در آن واقع شده و جمعی از علماء و شعراء، به آن منسوب هستند.

۴. مقصود، محله سستی فاطمه علیها السلام است که در میان اهالی مشهور است که فاطمه کبری، دختر موسی بن جعفر علیه السلام در آنجا دفن شده و به نام «سستی فاطمه» و در زبان عوام (سیت فاطمه) خوانده می‌شود. این مقبره در حال حاضر در شرق خیابان کاشانی و در نزدیکی محله چهار سوق شیرازی‌ها واقع شده است.

مرحوم آقا سید محمد علی مبارکه‌ای نیز می‌نویسد:

بنده چند وقف‌نامه، از زمان شاه سلطان حسین و شاه سلیمان و زمان فتحعلی شاه، به مهر مرحوم مجلسی و مرحوم حاجی کلباسی و حاجی سید محمد باقر رشتی دیدم که بعضی از زمین‌ها و برخی اشیاء و ظروف را برای مقبره زینب، بنت امام موسی کاظم علیه السلام (مدفون در آرزنان) وقف کرده بودند و مسلم در عهد صفویه، این مقام، مانند سیت فاطمه (سیتی فاطمه) خواهرش، بقعه‌عالیه و دستگاه و عنوان شایان داشته و در زمان تسلط افغان، ویران شده و به واسطه ضدیت مذهبی، آنچه توانستند این بقاع متبرکه‌عالیه را ویران کردند؛ چنان‌که در یادداشت‌های تاریخیه مرحوم میر محمد حسین خاتون‌آبادی است که در زمان تسلط افغان، بیش از سیصد بقعه از بقاع امامزادگان و علمای بزرگ، منهدم و ویران شد.^۱

مرحوم جابری أنصاری می‌نویسد:

در ولایت عهدی حضرت رضا علیه السلام و تشریف آوردن [ایشان] به خراسان و تبدیل جامه سیاه شعار عباسیان، به سبزه، نشان علویان و تحویل خلافت از نژاد عباس، بسیاری از علویان، خاصه اولاد حضرت امام کاظم علیه السلام، از مدینه روانه خراسان شدند و از پارس و عراق عجم گذشتند. چون خبر شهادت حضرت رضا علیه السلام به آنها رسید، هر کدام در

۱. رساله نور الأنوار، صص ۱۳ و ۱۴.

محلّی از بلاد ایران متوقف شدند و به عراق عرب و حجاز بازنگشتند. در کتاب انساب، اولاد حضرت امام کاظم علیه السلام را ۳۶ ذکور و اُنثا، می‌نگارند. یکی از آنها مُسمّاء به زینب، شاید از راه اسپهان روانه خراسان بوده. در آن هنگام، چنان که حضرت فاطمه معصومه علیها السلام به قم مانده و از دنیا رفته، حضرت زینب علیها السلام نیز به اصفهان و حدود پایین شهر^۱ مانده و رحلت کرده است. اما جهتی که شهرتش مانند بقعه معصومه علیها السلام نشده، از آن رو بوده که مردم قم، از پیشین ایام، شیعه بوده‌اند و به احترام حضرت فاطمه علیها السلام نیز، در خاک قم، علمای شیعه بسیار دفن شده و شیعیان اهمیتی بدان دادند؛ خاصه که بزرگان دیگر از اسباط رسالت و اتباع امامت و علما در قم مدفون‌اند. آن زمان اهل اسپهان بعضی سنی و پاره‌ای از نژاد خوارج و نواصب بودند و چندان اهمیتی به علویان نمی‌دادند. جنگ سنیان اسپهان و شیعیان قمی، در تواریخ نوشته شده. زمان سلاجقه هم اگر شیعه در آن بود، بیشتر اسماعیلی بودند و به اولاد امام کاظم علیه السلام، ارادتی نداشتند. این ایام، سواد مرقومه از مرحوم آقای حاج میرزا حسن، امام جمعه اصفهان، مدفون در سر قبر آقا، با امضای مرحوم آقای حاج سید اسدالله^۲، به بنده نمایانند که دو محل قلعه زینبی کِرارِج و سوارچی

۱. محل آرزنان، در شمال شهر و پایین آن محسوب می‌شود.

۲. منظور فقیه و مجتهد عالی مقام، مرحوم حاج سید اسد الله شفتی، فرزند مرحوم آقا سید محمدباقر شفتی معروف به حجت الاسلام است.

راه وقف بر بقعه بی بی زینب، دانسته‌اند. از اوایل عهد صفویه و بعد از آن... که نام و نشان بقعه زینبیه را از قدیم گواهی می‌دهد و پیران کهن و خود بنده، از چهل سال قبل، وقتی می‌گذشتم، این بقعه را می‌دیدم.^۱

از مجموع آنچه گفته شد، روشن می‌شود که زینب مدفون در ارزنان، زینب کبری خوانده شده که به همراه خواهرش، سستی فاطمه کبری و برادرش هارون، به اصفهان مهاجرت کرده و سپس از دنیا رفته‌اند. این گزارش با مطالبی که پیش از این بیان شد، تضاد کامل دارد و اگر فقط بحث اثبات زینب دختر امام موسی کاظم علیه السلام مطرح بوده، اکنون باید وجود فاطمه کبری و هارون را نیز اثبات کرد. این در حالی است که بنابر قول مشهور، زینب کبری در مصر وفات کرده و فاطمه کبری نیز همان حضرت معصومه علیه السلام مدفون در قم است. مورخان در محل دفن هارون، میان کاشان، تفرش، طالقان و اصفهان اختلاف دارند که سست بودن ادعای دفن زینب کبری و فاطمه کبری دختران امام هفتم علیه السلام با مدارک بیان شده، اثبات می‌شود.

احتمالی در نسب زینبیه اصفهان

مشهور است که مقبره هارونیه در اصفهان، متعلق به هارون بن امام موسی کاظم علیه السلام است و برخی مدارک نیز این ادعا را تأیید می‌کنند.^۱ تاریخ اصفهان و ری، صص ۳۲۸ و ۳۲۹؛ ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان، ج ۱، صص ۱۷۷-۲۰۵.

می‌کند. اگر این قول را بپذیریم، با توجه به اینکه می‌گویند: «زینب با هارون بن موسی وارد اصفهان شده»، می‌توان این احتمال را قوی‌تر دانست که زینب، دختر هارون بن امام موسی کاظم علیه السلام در این بقعه مدفون باشد؛ زیرا ابوالحسن عمری نسابه، برای هارون، سه دختر به نام‌های زینب ام عبدالله، زینب الصغری و فاطمه ام جعفر بیان کرده^۱ که با داستان مهاجرت فاطمه کبرا و زینب کبرا به همراه هارون مطابقت دارد^۲ و نزدیک به صحت است. از این رو، نگارنده معتقد است که زینب اصفهان از آن سیده زینب، دختر هارون بن امام موسی کاظم علیه السلام است.

نگاهی به آرامگاه زینبیه اصفهان

با شهرت یافتن زینبیه به دختر امام هفتم علیه السلام در سال ۱۳۱۲ ه. ش و توجه و ارادت به این آستانه از سوی مردم، اهالی، از عالمان و مجتهدان شهر خواستند، فردی را به عنوان متولی آستانه معرفی کنند. بر این اساس، آیت‌الله ملا محمد حسین فشارکی و آیت‌الله حاج میر سید علی نجف آبادی (متوفای ۱۳۲۱ ه. ش) سرپرستی و مدیریت آستانه را به جناب آقای سید نعمت‌الله حسینی لبنانی، معروف به افتخارالسادات واگذار کردند. وی در کنار اداره حرم، به توسعه آن پرداخت و صحنی به مساحت ۸۸۰۳ متر با حیاط، باغچه

۱. المجدی، ص ۱۰۷.

۲. تاریخ اصفهان و ری، صص ۳۲۸ و ۳۲۹؛ ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع در اصفهان، ج ۱، صص ۱۷۷-۲۰۵.

و رواق بنا کرد که مورد توجه زائران قرار گرفت و رونق آن، دو چندان شد. پنجاه و هفت اتاق برای زوار، مقبره‌های خصوصی به ابعاد ۳×۵ و سالن به مساحت ۷۲۰ متر با سرویس بهداشتی، از جمله امکاناتی است که به بقعه افزوده شده است.

پس از فوت افتخارالسادات در سال ۱۳۴۴ ه. ش، اداره اوقاف، سرپرستی بقعه را با تشکیل هیئت امنای به دست گرفت. پس از آن نیز حیاطی به مساحت تقریبی ۳۵۰۸ متر در ضلع شرقی بقعه و ساختمان‌هایی به مساحت ۲۵۵۶ متر مربع، شامل یک سالن در ۳۶۰ متر و صد اتاق در دو طبقه با سرمایه مرحوم عبدالعلی فیض و مسجدی در ضلع شمالی ساخته شد. از سال ۵۷ تاکنون با خرید زمین‌های اطراف بقعه، طرح جامع توسعه، با سرعت، اجرا می‌شود. در آستانه مبارکه زینبیه، حدود یکصد نفر از عالمان و اندیشمندان و نیکوکاران مدفون هستند که از جمله آنان، به سید ابوالقاسم دهکردی اصفهان (متوفای ۱۳۱۳ ه. ش) ۲، سید ضیاءالدین تجویدی (متوفای ۱۳۶۶ ه. ش) ۲، محمدباقر آسیاب‌پری (متوفای ۱۳۴۷ ه. ش) ۴، سید محمدحسین مهدوی اردکانی (متوفای

۱. دانشنامه بقاع و اماکن متبرکه، ج ۵، ص ۱۷۶.

۲. تذکره القبور، صص ۹۳ و ۹۴؛ الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۵۶ و ج ۲۵، صص ۸۴ و ۸۵؛

أعیان الشیعه، ج ۲، ص ۴۱۷.

۳. مزارات اصفهان، ص ۲۳۶؛ گنجینه دانشمندان، ج ۸، ص ۲۱۷؛ دانشمندان و بزرگان

اصفهان، ج ۲، ص ۱۰۶۷.

۴. تاریخچه ارزنان، ص ۴۲.

۱۳۶۷ ه. ش)؛ سید حسین دهکردی (متوفای ۱۳۳۷ ه. ش)؛^۱ و کمال‌الدین خوانساری (متوفای ۱۳۲۰ ه. ش) می‌توان اشاره کرد.

زینبیه کاهین

بقعه با شکوه امامزاده زینب خاتون، در خارج از روستای کاهین، روی تپه‌ای مشرف بر روستا و با چشم‌انداز فوق‌العاده زیبا و دیدنی، در پنجاه کیلومتری جنوب شرق شهرستان بیرجند، در بخش مود شهرستان سریشه واقع شده است.

بنای قبلی که از خشت و گل بود، در سالیان گذشته تخریب شد و به جای آن، بنای مجلل، با شکوه و زیبایی ساخته شد که به صورت هشت ضلعی است و اندازه هر ضلع آن، هشت متر است و در جانب غرب آن، دری تعبیه شده که مخصوص برادران است. دری نیز در جانب جنوب غرب احداث شده که مخصوص ورودی خواهران است. در هر یک از اضلاع، پنجره‌ای به‌عنوان نورگیر تعبیه شده است. به فاصله چهارمتر از دیوار اصلی، دیوار دیگری موازی آن، به قطر یک و به ارتفاع تقریبی ۸ متر و به صورت هشت ضلعی و به فاصله هر ضلع چهار متر، ساخته شده که هشت قوس هلالی دارد که پایه‌گذار گنبد خانه است.

۱. مزارات اصفهان، ص ۳۳۶.

۲. دانشمندان و بزرگان اصفهان، ج ۲، ص ۱۰۵.

۳. رجال اصفهان، ص ۱۴۱؛ شعرای معاصر اصفهان، ص ۳۸۷.

در وسط فضای دوم بقعه، ضریح بسیار زیبا و با شکوهی، با طرح ضریح منور امام رضا علیه السلام نصب است که به ابهت و عظمت بنا افزوده است. کتیبه‌ای که از ساخت ضریح به دست هنرمندان اصفهانی در سال ۱۳۸۳ ه. ش خبر می‌دهد، بر در ورودی آن نصب شده است.

دور ضریح مطهر و روی میناکاری آن، اشعاری در مدح امامزاده زینب خاتون نوشته شده که اشعار آیتی، نویسنده بهارستان است. ازاره بنا تا ۱۵۰ سانتی‌متر، با سنگ‌های تراوتن و ابروباد مشکی و خاکی تزیین شده و باقی‌مانده آن گچ‌کاری است.^۱ بر فراز بقعه، گنبدی مرتفع به قطر ۱۱ و ارتفاع بیش از ۲۰ متر و به صورت شلجمی قرار دارد که در ساقه آن، هشت پنجره به‌عنوان نورگیر تعبیه شده است. این گنبد از داخل، به صورت عرقچینی و به ظاهر دو پوسته است. نمای خارجی گنبد، با رنگ آبی آسمانی نقاشی شده است.

دو صحن متصل به یکدیگر، به مساحت حدود هزار متر مربع که سه در و چندین رواق دارد، در سمت جنوب غربی بقعه ساخته شده است.

در پایین بقعه، زائرسرای بزرگ در سه طبقه ساخته شده که دو طبقه آن، ۲۹ اتاق و یک سالن بزرگ در طبقه سوم دارد.

۱. (هنگام بازدید بنا ۱۳۸۷).

دفتر آستانه، مسافرخانه‌های شخصی، دفتر مخابراتی و چادرهای متفرقه به همراه سرویس‌های بهداشتی، برای زائران مهیاست. قربانگاه و فضای سبز نیز با بیش از صد درخت گردو، مکان دلپذیری را برای زائران ایجاد کرده است.

در ابتدای راه پله منتهی به زیارتگاه، مسجدی قدیمی به ابعاد ۱۰ × ۱۰ متر قرار دارد که صحن کوچک و پنج رواق و یک اتاق کوچک دارد و در دل کوه ساخته شده است. اهالی درباره این مسجد داستان‌ها ساخته‌اند و می‌گویند: «نوری از بالای بقعه زینبیه، به این مکان نزول کرده و خاموش شده است». از این رو، مردم گوسفندان نذری را نخست به آنجا و سپس برای قربانی به کشتارگاه می‌برند.

طرح جامع توسعه بقعه، در زمینی به مساحت بیست هکتار در دست اجراست و بخشی از آن انجام شده است.^۱

دلایل مدفون بودن زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام در کاهین

«علی بن محمد یاسری» در «تاریخ قهستان» می‌نویسد:

دیگر سیده زنان خاندان ستر علیا و مهد عظمی، گل چشم عصمت، یاسمن باغ عفت، لاله باغ نبوت، سلاله باغ مرتضوی، شرف دودمان پیغمبر، زینب، آن دختر موسی بن جعفر، به سببی از اسباب، گذرشان به قریه

۱. دانشنامه بقاع و اماکن متبرکه، ج ۳، صص ۱۴۱ - ۱۴۴؛ سیمای بیرجند، ص ۷۸.

کاهین از قرای مهارجان در ولایت قاین افتاد و به واسطه عارضه‌ای که آن مخدره را روی داد، خرمن زندگانی به باد داد. محرمانش به امر تجهیز و تکفین پرداخته و آن در ثمین را بر سر پشته‌ای در صدف خاک مدفون ساختند و قبه‌ای بر سر تربت او برافراختند و از برکات آن قبه زاهره، بر دامن آن عقبه فاخره، سوقی پیدا شد که مخارج راه ندارد و از سقف آن سوق، آبی به غایت شیرین متقاطر است و از اجتماع قطرات آب در وسط آن، آبخانه‌ای صورت گرفته و بر دهان سوق، صفه‌ای ساخته‌اند و در پیش صفه، تختی است که آب از زیر آن جاری است و از شیوه ﴿جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ نشان می‌دهد.

صاحبان امراض و علل، از نوشیدن آن آب زلال، شفا یافته و بی‌آسیب و خلل می‌گردند. نویسنده بهارستان گوید که در مقاله مقدمه، حدیث آمدن حضرت امام محمد تقی علیه السلام را به خراسان از راه طبس مسینا و عبور بر ولایت قهستان از تاریخ بیهق نقل نمودیم و بسی نزدیک به حدس است که در آن سفر که منظور از آن، ازدواج ام‌الفضل دختر مأمون خلیفه عباسی بوده، مخدراتی از خاندان عصمت با حضرت جواد همراه باشند و این مخدره، در ذهاب یا ایاب، در منزل کاهین وفات یافته باشد. نویسنده گوید:

سالک بیا که فیض و سعادت در این در است
این بارگاه دختر موسی بن جعفر است
بر کوه طور کرد تجلی جمال دوست
بنمای دیده باز که این طور دیگر است
لبنان اگر ز مریم و عیسی شرف فزود
اینجا مقام مریم آل پیمبر است
بانوی خلد، زینب صغری که در صفات
خود یادگار زهره زهرای ازهر است
اخت امام هشتم و سلطان دین رضا
کش آستان به روضه رضوان، برابر است
این آستانه است که از لطف ذوالجلال
خادم فرشته دارد و جاروب شهپر است
بگذار سر به خاک که بر فرق فرقدان
از آستان آل علی، تاج و افسر است
ای طالب سعادت و ای سالک طریق
زین در نیاز خواه که مقصد میسر است
بنما ارادتی و بر آنکه سعادت
باز آگرت امید شفاعت به محشر است
روح الامین سبیل مگر کرده سلسیل
آب شفاء و خاصیت حوض کوثر است
چون شمع اشک ریز بر این تربت ای عزیز
کز غربتش به سینه احباب، اخگر است
آل رسول جمله پراکنده در جهان
همچون ستارگان که بر این چرخ اخضر است
آن یک بطوس و قبر دگر در دیار قم
در کاظمیه مدفن موسی بن جعفر است

در نینوا ز خون شهیدان کربلا
روی زمین چو لاله گل‌رنگ احمر است
این قطعه لطیف در این بقعه شریف
با زر سزد نوشته که شایان زیور است
هر کس به نسبتی دهد انجام خدمتی
وز شیخ آیتی، سخن روح پرور است
و بالجمله از آن آستانه مبارکه کرامات و خوارق عادات
بسیار به ظهور می‌رسد.^۱

«محمد الحسون» نیز در «اعلام النساء المؤمنات» با ستایش
زینب می‌نویسد: «وبلدة کاهین التابعة مدینة بیرجند مزار ینسب الی
العقیلة زینب الصغری لم یزل موقع التکریم و التقدیس عند الناس».^۲

کسانی که معتقدند سیده زینب صغری، دختر امام موسی
کاظم علیه السلام در این مکان مدفون است، به این دو مدرک، استناد
می‌کنند. ولی هر دو مدرک متعلق به قرن اخیر است و اعتبار
چندانی ندارد و از شنیده‌ها و عقاید مردم منطقه گردآوری شده
است. سفر امام جواد علیه السلام، آن هم با برخی عمه‌ها و زنان
اهل بیت علیهم السلام به خراسان از راه قاین و کاهین، در هیچ یک از منابع
معتبر بیان نشده و دلیلی بر صحت آن وجود ندارد. از این رو،
درباره شخص مدفون در این بقعه دو دیدگاه مطرح است:

۱. تاریخ قهستان، ص ۱۴۶؛ بهارستان، صص ۱۳۲ و ۱۳۳؛ اماکن زیارتی شهرستان‌های

بیرجند و سربیشه، صص ۲۵ - ۲۷.

۲. اعلام النساء المؤمنات، ص ۴۱۵.

الف) نواده امام موسی کاظم علیه السلام

برخی پژوهشگران معتقدند^۱ شخص مدفون در این بقعه، «سیده زینب بنت حسین بن موسی بن محمد الاعرج بن موسی ابی سبحة بن ابراهیم المرتضی بن امام موسی کاظم علیه السلام» است.^۲ پسرعموی وی، اسحاق بن موسی ابی سبحة در نیشابور سکونت داشته و پسر عموی دیگرش ابو جعفر محمد بن موسی ابن اسحاق، از مشایخ حاکم نیشابوری بود.^۳ از آنجا که بیشتر این خاندان در بغداد سکونت داشتند، شاید زینب خاتون، به همراه پسرعموهای خود، به نیشابور مهاجرت کرده و سپس در میان راه، در کاهین از دنیا رفته است.

ب) نواده امام رضا علیه السلام

به عقیده نگارنده، شخص مدفون در این بقعه «سیده زینب بنت موسی النقیب بن احمد النقیب بن محمد الاعرج بن ابن ابی علی احمد بن موسی المبرقع بن امام جواد علیه السلام»، نواده بزرگوار امام رضا علیه السلام است. امام فخر رازی هنگام معرفی سادات رضوی مشهد و طوس می نویسد:

علی بن احمد النقیب بن محمد الاعرج، صاحب یک فرزند به نام ابو عبدالله احمد شد که در خراسان

۱. دانشنامه بقاء و اماکن متبرکه، ج ۴، ص ۴۵۹.

۲. المجدی، ص ۳۱۹.

۳. منتقلة الطالبيه، ص ۳۳۶؛ الفخری، ص ۱۱.

می‌زیست و مادرش دختر موسی النقیب بن احمد النقیب بود.^۱

ابوطالب مروزی، پدر زینب را نقیب سادات قم می‌دانند.^۲ ابن طباطبا، علی بن احمد بن محمد الاعرج را، مکنی به ابوالقاسم و مهاجرت او را از قم به طوس می‌داند که در این شهر پس از ازدواج، صاحب چند فرزند، به اسامی ابو عبدالله احمد و ابوعلی محمد شده است. مادرشان از اهالی طوس بودند.^۳

زینبیه هرات

یکی از پایگاه‌های تشیع امروز در شهر هرات، حرم مطهر و با صفای امامزاده جلیل‌القدر «سیده زینب خاتون» است که در کوچه خندق گنج، محله چاوینی قرار و در میان اهالی، به زیارت بی‌بی معصومه، شهرت دارد.

در سال ۱۳۸۵ ه. ش که نگارنده برای پژوهش درباره مزارات هرات و تحقیق میدانی درباره زیارتگاه‌های این شهر، به افغانستان سفر کرده بود، حدود ده روز در شهر هرات و میهمان جناب آقای نظری، مسئول هیئت امنای بقعه بی‌بی معصومه یا زینب خاتون

۱. الشجرة المبارکة، ص ۹۵؛ المعقبون من آل ابی طالب، ج ۲، ص ۶۳.

۲. الفخری، ص ۹؛ لباب الانساب، ج ۲، ص ۵۸۶؛ الاصلی، ص ۱۵۷ و جدش نیز نقیب قم بوده است؛ الاساس، ص ۱۹۰؛ الدر المنثور، ص ۲۰۸.

۳. منتقلة الطالیه، ص ۲۲۰.

بود. پذیرایی ایشان از نگارنده و کوشش دست‌اندرکاران این بقعه شریف، بسیار مشهود بود. بنای کوچک و قدیمی بی‌بی معصومه، بر اثر تلاش این دوستان، اینک به یکی از زیارتگاه‌های مشهور و بزرگ شهر هرات و کشور افغانستان مبدل شده و عاشقان اهل بیت علیهم‌السلام، هر هفته برای قرائت دعای کمیل و دیگر مراسم، در این مکان گرد هم می‌آیند.^۱

بقعه امامزاده در هنگام بازدید نگارنده، شامل اتاق مرقدی به ابعاد ۵×۳ متر بود که در وسط آن، ضریح آهنی به ابعاد ۱۲۰×۲ سانتی‌متر قرار داشت. در اتاق از جانب مشرق باز می‌شد و اتاق کوچکی در شمال به ابعاد ۲×۳ متر وجود داشت. همچنین حسینیه‌ای بزرگ به مساحت چهارصد متر، به وسیله داریست احداث شده بود که بر اثر برف، همان سال فرو ریخت. نمای خارجی بقعه، با آجر سه‌سانتی‌تزیین شده و در سمت جنوب، ایوان کوچکی با دو مناره دارد.

در سالیان اخیر، به همت شیعیان هرات، مرقد بی‌بی زینب به شکلی با شکوه ساخته شده و اینک افزون بر ورودی بنا که دارای دو گلدسته مرتفع است، حرم نیز گنبدی عرقچینی دارد و حسینیه بزرگ آن نیز ساخته و با کاشی‌های گوناگون تزیین شده است. فعالیت‌های واحد فرهنگی حرم و برپایی جلسه‌های مکرر

۱. شرح کامل خدمات آقایان نظری و هیئت امنای نیز برنامه‌های بقعه در کتاب مزارات هرات آمده به آنجا رجوع شود.

مذهبی و وجود امکانات رفاهی برای زائران، این مکان را به یکی از مناطق پررفت و آمد شهر هرات مبدل کرده است.

در هنگام بازدید نگارنده از بقعه، در مدخل اصلی آن، دو تابلو وجود داشت که نشان‌دهنده نسب شخص مدفون در بقعه بود.

متن تابلوی اول

در تابلوی اول که بر دیوار سمت راست اتاق مرقد نصب شده، به نسب امامزاده اشاره و بر آن نوشته شده: «زیارتگاه حضرت زینب، ملقب به بی بی معصومه، دخت مکرم حضرت امام جعفر صادق علیه السلام و خواهر حضرت امام موسی کاظم علیه السلام». ^۱ بی شک، این ادعا درست نیست و سند و منبع روشنی ندارد؛ زیرا علمای انساب^۲ و مورخان^۳، دختری به این نام برای امام صادق علیه السلام بیان نکرده‌اند. فقط ابوالحسن عمری نسابه، در شمارش فرزندان امام صادق علیه السلام، قبر ام کلثوم را در مصر دانسته و در دیگر منابع، به محل قبور دیگر دختران امام صادق علیه السلام اشاره نشده است.^۴

۱. مزارات هرات، ص ۶۲.

۲. المعقین، صص ۸۳ و ۸۴؛ سرالسلسله العلویه، ص ۶۶؛ الشجرة المبارکة، ص ۹۰؛ عمدة الطالب، ص ۲۳۹، الفخری، صص ۲۳ و ۲۴؛ الدر المنثور، صص ۲۰۴ و ۲۰۵؛ الاصلی، ص ۱۵۰.

۳. تذکرة الخواص، ص ۳۴۷؛ کشف الغمه، ج ۲، ص ۱۶۱؛ مصباح الکفعمی، ص ۵۲۳؛ الارشاد، ص ۲۸۴؛ اعلام السوری، ص ۲۹۱؛ مناقب ابن شهر آشوب، ج ۴، ص ۲۸۰؛ کشف الغمه، ص ۶۵، التتمة فی تواریخ الأئمة علیهم السلام، ص ۱۰۳.

۴. المجدی، ص ۹۵.

متن تابلوی دوم

بر تابلوی دیگری که داخل حرم سیده زینب خاتون هرات بود، پس از نام خداوند، نوشته شده بود:

بر اثر جنگ‌های داخلی هرات، زیارت بی‌بی معصومه علیها السلام تخریب شده بود. این جانب بنده حقیر، اشرف، ولدشاه رضا، اعمار مجدد زیارت را به تاریخ ۱۳۷۲ شروع و به توفیق خدای بزرگ، تدریجاً به تاریخ ۱۳۷۷ تکمیل گردید. التماس دعا اشرف رضایی. یا قائم آل محمد ادرکنی، معصومه دختر موسی بن جعفر علیهما السلام.

در این تابلو، ضمن اشاره به تجدید بنای امامزاده زینب خاتون، به لقب معصومه خطاب شده و او را دختر امام موسی کاظم علیهما السلام معرفی کرده است. شاید این شهرت همان گفتار امام فخر رازی باشد که می‌نویسد: «و زعم بعض الهرویه أنّ أمّ جعفر الملك، زینب بنت موسی الکاظم علیهما السلام»؛ «برخی هراتی‌ها گمان کردند که مادر جعفر ملک، زینب، دختر امام موسی کاظم علیهما السلام است».

از آنجا که جعفر در ملتان سکونت داشت و اینک این منطقه جزو خاک کشور پاکستان است و مذهب خاندان جعفر نیز اسماعیلیه بوده، بعید است که دختر امام موسی کاظم علیهما السلام به همسری با این خاندان راضی شده باشد. وانگهی در گفتار فخر رازی به دفن زینب یا مهاجرت او به هرات اشاره‌ای

۱. الشجرة المباركة، ص ۲۰۶.

نشده است. از این رو این ادعا نمی‌تواند مدرکی بر دفن زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام در هرات باشد. با این حال، در چند کتاب محلی، ادعا شده که شخص مدفون در این بقعه، دختر امام هفتم علیه السلام است.^۱

جعفر الملک کیست؟

نام و نسب کامل وی به این صورت در منابع نسبی بیان شده است: «ابو عبدالله جعفر بن محمد بن عبدالله بن محمد ابن عمرا لاطرف بن امام علی امیر المؤمنین علیه السلام». او به «المؤید من السماء» ملقب و به «ملک» مشهور است.^۲

مادر جعفر، ام‌هاشم، دختر «جعفر بن جعدة بن هبیره بن ابی وهب مخزومی» بود.^۳ بیهقی تعداد فرزندان جعفر را حدود ۳۷۰ نفر، اعم از دختر و پسر، می‌داند و می‌نویسد: «او از ۸۰ تن آنان نسل دارد. جعفر ۱۲۰ سال عمر کرد».^۴ بیشتر فرزندان او در هرات، ملتان، طبرستان، قم و ری پراکنده بودند.^۵

ابوالحسن عمری نسابه، که خود پسر عموی سید جعفر الملک است می‌نویسد: «او مکنی به ابو عبدالله و معروف به

۱. مزارات هرات، ص ۱۸۶.

۲. الشجرة المباركة، ص ۲۰۶؛ الفخری، ص ۱۷۶.

۳. سرالسلسلة العلویه، ص ۱۴۵.

۴. لباب الانساب، ج ۲، صص ۵۹۹ و ۶۰۰؛ الکواکب المشرقه، ج ۱، ص ۳۸۲.

۵. منتقلة الطالبیة، ص ۳۵۱.

ملک ملتانی است. وی به دلیل ترسی که از ماندن در حجاز داشت، با سیزده نفر از فرزنداناش فرار کرد تا گذرش به هند افتاد و در ملتان ساکن شد».

شیخ ابوالحسن محمد بن ابی جعفر نسابه عبیدلی می گوید:
کسی را مانند ابو عبدالله جعفر در حُسن خُلق و بزرگی، شجاعت و زیادی مال و فرزند ندیدم. هنگامی که او از حجاز رخت بر بست، بسیاری از نزدیکان او نیز با او همراه شدند و به ملتان رسیدند و او را پادشاه آنجا ساختند و با وی بیعت کردند و تاکنون در آنجا هستند.^۱
عمری نسابه نیز می نویسد: «اکثرهم علی رای الاسماعیلیه»؛
«بیشتر ایشان بر عقیده اسماعیلی هستند».^۲

هنگامی که یعقوب لیث صفار به طبرستان حمله کرد و حسن بن زید داعی (مؤسس دولت علویان طبرستان) را از ساری، آمل و مامطیر بیرون راند و آسیب های سنگینی به او وارد کرد، قصد تصرف ملتان کرد و با ابو عبدالله جعفر الملک به نبرد پرداخت که در این جنگ، حدود ۱۲۰ تن از فرزنداناش به شهادت رسیدند. از این رو، آن سال را «عام الشهادة»؛ «سال شهادت» نامیدند.^۳

۱. المجدی، ص ۴۷۳.

۲. همان، ص ۴۷۴؛ عمدة الطالب، ص ۴۵۲.

۳. تاریخ تشیع و مزارات شهرستان ساری، صص ۸۸ - ۹۰.

شخصیت مدفون در هرات

بی شک، شخص مدفون در بقعه زینبیه هرات، فرزند بلافصل امام هفتم علیه السلام نیست. بلکه به اعتقاد ما، وی، سیده‌ای مجلله از تبار امام علی بن الحسین السجاد علیه السلام است که نسب شریفش با شش واسطه به امام چهارم علیه السلام می‌رسد و به این ترتیب است: «سیده زینب بنت ابوجعفر محمد الاکبر بن ابی عبدالله جعفر الخطیب بن قاسم بن جعفر الشاعر بن محمد ابن زید الشهید بن امام سجاد علیه السلام».

ابواسماعیل ابراهیم بن ناصر طباطبا، از دانشمندان انساب قرن پنجم هجری، هنگام شمارش مهاجران به هرات می‌نویسد: «ابوجعفر محمد الاکبر بن جعفر بن قاسم، در هرات سکونت داشت و فرزندان‌ش عبارتند از: علی، اسماعیل، جعفر، أم سلمه و زینب».^۱

شیخ الشرف، عبیدلی نسابه می‌نویسد:

قاسم بن جعفر الشاعر، فرزندی دارد به نام ابوعبدالله جعفر بن قاسم که به ابن جده معروف بود. او از طرف حسن بن زید داعی، مؤسس دولت علویان طبرستان، امام جمعه هرات بود.^۲

او می‌نویسد: «جعفر بن قاسم چند فرزند در هرات داشته که

۱. منتقلة الطالبيه، ص ۳۵۱.

۲. تهذيب الانساب، ص ۲۲۱.

یکی از آنها ابوالقاسم احمد بود که در قهندژ هرات مدفون شده است^۱ و فرزندان ابوجعفر محمد بن جعفر، صاحب مکنت و جاه و مقام بودند^۲. با این بیان معلوم می‌شود که خاندان و اجداد سیده زینب خاتون، از مشاهیر خاندان حسینی هرات است و اجداد او، از بزرگان سادات حسینی هرات بوده‌اند. ابوالحسن عمری نسابه، از بزرگان قرن پنجم هجری در همین باره می‌نویسد:

ابوعبدالله، جعفر بن قاسم بن جعفر بن محمد بن زید الشهید علیه السلام، مسئول نماز جمعه هرات، معروف به ابن جده و گفتارش مورد پسند دیگران بوده است. از میان فرزندانش، ریاست هرات و نقابت سادات این شهر را عهده‌دار بودند.^۳

امام فخر رازی که خود در هرات سکونت داشته، درباره قاسم بن جعفر بن محمد بن زید الشهید نوشته است: «او به خطیب مشهور بوده و همه نسلش در هرات سکونت داشته‌اند». او می‌افزاید: «نسل قاسم از فرزندش ابوعبدالله جعفر، مشهور به خطیب و معروف به ابن جده است که شاعری ماهر بوده و حسن بن زید، داعی طبرستان، او را به امامت جمعه هرات برگزیده است. سپس وی به بلخ منتقل شد، ولی فرزندانش

۱. کنار عبدالله بن معاویه بن عبدالله بن جعفر الطیار علیه السلام.

۲. تهذیب الانساب، ص ۲۲۱.

۳. المجدی، ص ۳۸۵.

در هرات باقی ماندند. ابو عبدالله جعفر بن قاسم، چهار فرزند داشت: ابوالقاسم احمد که در هرات بود و قبرش در قهندز است، علی، محمد اکبر که در هرات سکونت داشت و حسن». او سپس اعقاب هر یک از این چهار نفر را بیان می‌کند و از جلالت قدر و عظمت شأن آنها سخن می‌راند. سرانجام درباره محمد و حسن ابن جعفر خطیب می‌نویسد: «لها اعقاب کثیره»؛ «این دو در هرات نسل بسیاری دارند».^۱

ابوطالب مروزی می‌نویسد:

ابو عبدالله جعفر بن قاسم بن جعفر، در ایام حکومت حسن بن زید داعی، خطیب طبرستان بود. سپس به هرات و از آنجا به بلخ رفت، ولی فرزندانش در هرات باقی ماندند که نقبا و بزرگان هرات از نسل آنها هستند.^۲ دیگر علمای انساب نیز این مطلب را بیان داشته‌اند^۳ که از سکونت و شهرت پدران سیده بی‌بی زینب در هرات حکایت دارد.^۴ اشعاری در تابلویی داخل حرم مطهر زینبیه هرات وجود داشته که احتمال می‌رود سراینده آن، زینب‌خاتون، دختر امام صادق علیه السلام باشد که دو بیت آن را می‌آوریم.

۱. الشجرة المباركة، صص ۱۵۵ و ۱۵۶.

۲. الفخری، صص ۵۲ و ۵۳.

۳. عمدة الطالب، ص ۳۸۰؛ الاصلی، ص ۲۳۹؛ الاسباب للناس، ص ۲۷۰.

۴. مزارات هراة، صص ۹۹-۱۰۷.

این بقعه که قبله ارباب حاجت است
این بارگاه یا نور ایوان عصمت است
معصومه دخت صادق آل محمد است
رخشنده آفتاب سپهر ولایت است

زینبیه هنجن

هَنْجَن با گویش محلی هِنجِی، دهی است پایکوهی که تقریباً در سه کیلومتری جاده آسفالته نطنز به کاشان قرار گرفته است و آب و هوایی معتدل دارد. در میان روستای هنجن، آرامگاهی قرار گرفته که به امامزاده بی بی زینب خاتون مشهور است. اهالی، این امامزاده را دختر امام موسی بن جعفر علیه السلام می دانند و برای آن، احترام بسیاری قائلند. در جلوی ورودی آرامگاه، درخت چنار کهنسالی قرار دارد که محوطه گسترده ای را اشغال کرده است. قطر این درخت تقریباً ۲/۵ متر و پیرامون آن تقریباً ۷/۵ متر است. این چنار قدیمی حدوداً ۱۰۰۰ سال عمر دارد. از قدمت این امامزاده اثر مکتوبی در دسترس نیست. ولی با وجود این چنار قدیمی و کهنسال، می توان قدمت امامزاده را تا حدودی تخمین زد. این آرامگاه از چهار ایوان بالا و پایین تشکیل شده که ایوان های پایینی، طاق ضربی دارند و ایوان های بالایی، با تیروتخته مسقف شده اند و جلوی این ایوان ها با نرده های چوبی مشبک مسدود شده است. سردر ورودی آرامگاه، با

اشعاری به خط نستعلیق و با رنگ قرمز تزئین شده است. طاق بالای سردر آرامگاه نیز با نقاشی‌های ساده که به گفته برخی، از آثار مرحوم کمال الملک است و همچنین اشعار گچبری شده از محتشم کاشانی، تزئین شده است. ضریح امامزاده از جنس چوب و به صورت مشبک ساخته شده بود. ولی این ضریح قدیمی، در تاریخ ۱۳۸۷/۷/۱۰ ه.ش مصادف با عیدسعید فطر (۱ شوال ۱۴۲۹ قمری) تعویض شد.

هم‌زمان با ورود ضریح به روستا که به صورت قطعات جداگانه‌ای بود، مردم روستا به پیشواز ضریح آمدند و با سلام و صلوات (چاوشی) و دادن قربانی، از آن استقبال کردند. کتیبه‌های ضریح از جنس نقره است که روی آن، آیاتی از قرآن کریم حکاکی شده است. چهارجانب بدنه آن، از سه لایه تشکیل شده که لایه درونی، از جنس آهن و لایه میانی از جنس چوب و لایه بیرونی، از جنس استیل است. زیر کتیبه‌های ضریح، اسامی چهارده معصوم علیهم السلام، روی دایره‌هایی از جنس نقره، حکاکی شده است. اهالی نیکوکار روستا، هزینه ساخت ضریح را جمع‌آوری کردند. دو نفر از سازندگان ضریح که از تهران آمده بودند، به همراه هیئت امنای امامزاده، به مدت ۳ روز کار نصب ضریح را به پایان بردند و در صبحگاه روز ۱۳۸۷/۷/۱۲ ه.ق مراسم پرده‌برداری از روی ضریح، به همراه روضه‌خوانی، برگزار شد.

تاکنون از هیچ یک از علمای انساب و مورخان، مدرک یا قول صریحی درباره دفن زینب، دختر امام موسی کاظم علیه السلام در نطنز و اطراف آن (هنجن)، به دست نیامده است. از این رو انتساب این بقعه به فرزند بلافصل امام موسی کاظم علیه السلام، مستند نیست و فقط به دلیل شهرت محلی، این بقعه به فرزند بلافصل امام کاظم علیه السلام اختصاص داده شده است. متأسفانه تاکنون سندی که به شجره‌نامه این امامزاده استناد کند، به دست نیامده است. این بدان معنا نیست که ما منکر امامزاده بودن این مکان هستیم، بلکه مدارکی که پرده از نسب شریف این امامزاده بردارد، به دست نیامده است. امید است با پژوهش‌های بیشتر، به این مهم دست یابیم.

زینبیه کاشان

در ۱۷۰۰ متری روستای یزدل از دهستان سفیددشت، پنج کیلومتری شرق جاده کاشان - قم، غرب شهر نوش‌آباد و شانزده کیلومتری شمال غرب شهر کاشان، بنای مجللی واقع شده که نزد اهالی، به شاه زینب شهرت دارد. ساختمان بقعه، بنایی با شکوه است که سردر، ایوان، گنبد، گلدسته، صحن، رواق و ضریح دارد.

ورودی بنا در شمال صحن شمالی واقع شده و ابعاد آن ۴ × ۸ متر و شامل یک در بزرگ آهنی با چهار طاق‌نما و

طاقچه و سقف هلالی است. دو در کوچک که در راستای مناره‌ها قرار دارد، با انواع کاشی مزین شده است.

ایوان پشت در ورودی، با دو دهلیز به ابعاد $12 \times 9 \times 5$ متر با سقف ضربی، به صحن راه می‌یابد. ایوان ورودی بنا، طاقی جناغی مقرنس کاری شده، با نقاشی‌های زیبا، دارد. در دو طرف ایوان، دو ایوانچه کوتاه تعبیه شده که دو ستون در پایین و یک اتاق و دو ستون در بالای آن طراحی شده است. در امتداد این ستون‌ها، دو گلدسته بلند به ارتفاع شانزده متر، به سوی آسمان قد کشیده و با کاشی‌های مختلف، مزین شده است. پس از ایوان، دری به سوی راه‌پله پشت‌بام تعبیه شده و در شرق صحن نیز دو ایوانچه و سه اتاق وجود دارد که نمای خارجی آن، کاشی کاری است. این صحن حدود چهارصد متر است. کف ایوان با سنگ مرمر پوشیده شده و ازاره‌ها نیز با سنگ‌های لانه‌زنبوری تزیین شده است.

در ورودی بقعه، چوبی است و به اتاق مرقد راه دارد که ابعاد آن 10×10 متر است و از هر طرف، دو متر به عنوان شاه‌نشین و یک صفه دارد. کف اتاق مرقد، موزائیک شده و ازاره آن، همچون ازاره ایوان، با سنگ‌های لاجوردی لانه‌زنبوری تزیین شده است. دیوارهای حرم، به طرز زیبایی در دوره قاجاریه کاشی کاری، آئینه کاری، گچبری و نقاشی شده است که برشکوه و عظمت بنا افزوده است.

گنبد بنا از داخل، به صورت عرقچینی و از خارج، به صورت هرمی شانزده ترک است که با کاشی‌های نره‌ای زیبایی تزیین شده است.

در وسط بقعه، ضریح بسیار عالی از جنس چوب به ابعاد ۲×۲/۵ نصب شده است. دور تا دور صحن شمالی و مرکزی، ۳۱ حجره کوچک و بزرگ و در وسط آن، یک حوض پرآب بزرگ قرار دارد. در شرق صحن مرکزی، مدفن شهدای گمنام است. بنای امامزاده شاه زینب در سال ۷۸، ۸۰ و ۸۶ مرمت شده و اینک طرح جامع توسعه آن در دست اجراست.

شهرت محلی و نسب شریف

براساس شهرت محلی، امامزاده بی‌بی زینب، دختر امام هفتم علیه السلام است. مشهور است که قافله وی به نزدیکی میراب دشت یزدل می‌رسد و کشاورزان از ورود آنها با خبر می‌شوند و قصد جان او را می‌کنند که او به مکان کنونی پناه می‌آورد و همین جا از نظرها غایب می‌شود. اشعار زیر در مدح شاه زینب سروده شده است:

این درگه رفیع که از عرش برتر است

این بارگه دختر موسی بن جعفر است

خاکش کنند سُرمه چشم، اهل معرفت

گویی نیاز عالم و آدم بر این در است

بر تارک زنان جهان افسرِ شرف
بی‌بی زینب آنکه ز نسل پیمبر است
این بقعه شریف و عظیمی که یزدل است
خود افتخار ملت اسلام و کشور است
این افتخار بس که حسینی به درگهش
عبداست و خادم است و غلام است و چاکر است
بنابراین، دلیل مستندی بر دفن زینب دختر امام کاظم علیه السلام در
این بقعه وجود ندارد و فقط گفته‌های بی‌اساس بر این ادعا
دامن زده است.

چنان‌که در دانشنامه جامع بقاع و اماکن متبرکه و نیز در کتاب
مزارات کاشان آمده است، در آران و بیدگل، امامزاده‌ای مدفون است
که طبق شهرت محلی، او را «هلال بن علی» فرزند «امام علی
ابن ابی طالب، امیرالمؤمنین علیه السلام» می‌دانند. بی‌شک، این انتساب
صحیح نیست و با مدارک موجود هم‌خوانی ندارد. به اعتقاد
ما، مدفون در این بقعه «هلال بن علی بن ابی جعفر محمد بن
علی بن احمد بن عیسی بن علی بن حسن بن محمد اکبر
ابن علی العریضی بن امام جعفر صادق علیه السلام» است. بنا به نوشته
سید حسین آبی، مادر وی، اُم الرضا دختر محمد بن جعفر بن
محمد بن حسین بن علی بن عمر بن الحسن الافطس بن علی
الاصغر بن امام زین العابدین علیه السلام بود. به ظاهر او از اصفهان به
کاشان مهاجرت و در آران سکونت کرد. بر این اساس، قبر زینب،

دختر برادرش نیز باید در آران باشد که به عقیده نویسندگان، قبر موجود در روستای یزدل، از آن زینب دختر ابوجعفر محمد بن علی بن ابی جعفر محمد حسینی است که دو برادر به اسامی ابواشرف (ابوالشرف) و ابن العرب داشته است.^۱

همین شجره‌نامه را سید محمد بن احمد بن حمیدالدین حسینی نسابه، (متوفای پس از سال ۹۲۷ ه.ق) در کتابش آورده و به جای هلال، «هیبل» و نسبش را نیز با یک واسطه بیشتر بیان کرده است.^۲ با این حال، در این دو منبع به تاریخ وفات هلال بن علی و زینب خاتون اشاره‌ای نشده است و نگارنده به مدفون بودن زینب، دختر ابوجعفر محمد بن علی بن ابی جعفر محمد بن علی بن احمد بن عیسی بن علی بن حسن ابن محمد الاکبر بن علی العریضی بن امام جعفر صادق علیه السلام در بقعه «یزدل»، اطمینان دارد.

زینبیه رامهرمز

بقعه این امامزاده، در خیابان شیخ فضل‌الله نوری شهر رامهرمز و در محله علمدار واقع و به تازگی توجه خاصی به آن شده است.

۱. نزهة العیون و نهاية الفنون، ص ۴۰.

۲. المشجر الکشاف، ج ۱، ص ۲۷۳: هیبل بن علی بن محمد بن علی بن احمد بن محمد بن عیسی نوشته است.

ساختمان بقعه، تازه‌ساخت و مستطیل شکل و دارای ایوان، گنبد، حرم و ضریح است. ایوان بقعه به ابعاد ۲×۵ و ارتفاع شش متر است و در جنوب قرار دارد و با دری به اتاق مرقد راه می‌یابد. اتاق مرقد به شکل مربع است و روی آن، گنبد کلاه‌خودی بلندی به قطر پنج و ارتفاع بیش از هشت متر قرار دارد که به تازگی بازسازی شده است.

در دو طرف اتاق مرقد، دو شبستان بزرگ به مساحت تقریبی ۶۰ متر مربع ساخته شده است. در غرب صحن، مجتمع فرهنگی در دو طبقه با شش اتاق، با همت سرکار خانم کمایی در حال ساخت است. در ساقه گنبد، تعداد هشت پنجره بزرگ برای نورگیری طراحی شده است.

درست در زیر گنبد، صورت قبری است که به اندازه ۴۵ سانتی‌متر از کف بقعه ارتفاع دارد و دور آن را شیشه کشیده‌اند. به اعتقاد اهالی، امامزاده زینب خاتون از فرزندان امام موسی کاظم علیه السلام است. ولی تاکنون سندی که این ادعا را به اثبات رساند، به دست نیامده است. در میان مردم مشهور است که هنگام هجرت امام رضا علیه السلام از مدینه به مرو، این بانو نیز با آن حضرت همراه بوده و پس از بیماری، در رامهرمز از دنیا رفته است.^۱ البته تاکنون چنین گزارشی درباره مهاجرت زینب دختر

۱. مزارات خوزستان، ج ۲، صص ۱۸۸ و ۱۸۹.

امام کاظم علیه السلام به ایران و نیز همراهی او با امام رضا علیه السلام، در کتاب‌های انساب و تواریخ محلی به ثبت نرسیده است و پذیرش آن به سند محکمی نیاز دارد که این ادعا فاقد سند است. به عقیده نگارنده، خفته در این مزار «امامزاده جلیله القدر حضرت بی بی زینب دختر ابوالحسن احمدالناصر بن یحیی الهادی بن حسین بن قاسم الرسی بن ابراهیم طباطبا بن اسماعیل الدیاج ابن ابراهیم الغمر بن حسن المثنی بن امام حسن علیه السلام» است که نسب شریفش با هشت واسطه، به امام دوم شیعیان می‌رسد. او بانویی فاضله و با ایمان و از خاندان علم و سیادت، نقابت و جهاد و شهادت بوده است.

پدر حضرت بی بی زینب، در سال ۳۲۴ ه. ق در صعده یمن از دنیا رفت و پس از آن، سیده زینب با برخی از برادران و برادرزادگان خود، رهسپار خوزستان شد و در رامهرمز سکونت کرد که به شرح حال برخی از همراهان وی، در ادامه اشاره خواهد شد.

متأسفانه در منابع موجود، به تاریخ وفات این سیده جلیله، اشاره نشده است. ولی این احتمال که وی در ثلث آخر قرن چهارم هجری، یعنی بین سال‌های ۳۷۰ تا ۴۵۰ ه. ق از دنیا رفته باشد، بعید نیست.

مادر زینب، دختر ابوالقاسم عبدالله بن محمد بن جعفر بن عبدالرحمن الشجری بن قاسم بن الحسن الامیر بن زید بن امام

حسن علیه السلام بود. وی نیز از زنان فاضل و دیندار زمان خود بود و مادر برادر زینب، ابوالقاسم محمد المهدی نیز به‌شمار می‌رفت.^۱

پدر بزرگوار سیده زینب علیه السلام

در اوایل قرن چهارم هجری، فرزندان و نوادگان احمد الناصربن یحیی الهادی بن حسن بن قاسم الرسی بن ابراهیم طباطبا بن اسماعیل الدیباج بن ابراهیم الغمر بن حسن المثنی بن امام حسن علیه السلام در اهواز و خوزستان ساکن شدند و ریاست علمی و معنوی و قضایی شهر را به دست گرفتند. آنها مورد احترام و عزت و افتخار مردم خوزستان و اطراف، به‌ویژه اهالی رامهرمز بودند و مردم، آنان را بزرگ می‌شمردند.

احمد الناصر، مکنی به ابوالحسن و ملقب به الناصردین الله بود. وی سیدی جلیل‌القدر و فرزند امام هادی یحیی الرسی، از ائمه زیدیه یمن بود.

ابوالحسن احمد الناصر، مردی با وقار، عالم و شجاع بود و از جمله ائمه و مفسران شیعه زیدیه به‌شمار می‌رفت.

هنگامی که مردم یمن، برادر ابوالحسن را (ابوالقاسم محمد المرتضی) به‌دلیل بی‌لیاقتی، از خلافت و امامت زیدیه در سال ۳۰۱ هـ.ق عزل کردند، با ابوالحسن بیعت کردند و او را امام خود برگزیدند. وی حدود ۲۴ سال با عدل و داد بر مردم یمن

۱. الاساس فی أنساب أمهات السادة الناس، ج ۱، ص ۱۸۴.

حکومت کرد و عاقبت در سال ۳۲۴ ه. ق در صعده یمن از دنیا رفت و او را در مشهد پدرش امام هادی به خاک سپردند. ابوالحسن عمری درباره وی می‌نویسد:

ابوالحسن احمد الناصر الجلیل، امام الزیدیه و کان الناصر
نقرس و ربما هاج به فمعه من القتال

ابوالحسن بیهقی (متوفای ۵۶۵ ه. ق) از او به عنوان «عالمّاً بطلاً» یاد می‌کند و وفات وی را به سال ۳۲۵ ه. ق می‌داند.

مادر او زنی نجیب و پاکدامن و عابده بود. نام وی را فاطمه، دختر حسن بن قاسم بن ابراهیم طباطبا بن اسماعیل الدیاج ابن ابراهیم الغمر بن حسن المثنی بن امام حسن علیه السلام نوشته‌اند. با وجود آنکه وی به اداره مملکت می‌پرداخت و یک فرد سیاسی بود، ولی بر علوم چون فقه، اصول، تفسیر، کلام و اخبار تسلط کافی داشت و هرگز از تألیف و تدریس غافل نشد. آثاری از او به یادگار مانده که عبارتند از: تفسیر القرآن، علوم القرآن، التوحید فی نهایة بیان و التهذیب، النجاة، مسائل الطبریین، التنبیه، الدامع، اجاب به الخوارج الاباضیه.

وی از بزرگ‌ترین ائمه زیدیه به‌شمار می‌رود و نزد زیدیه احترام بسیاری دارد که شرح حال وی در منابع گوناگون بیان شده است.^۱

۱. تهذیب الأنساب و نهایة الأعقاب، ص ۶۷؛ الاساس فی انساب امهات الناس، ج ۱، صص ۳۰-۷۰.

تعداد فرزندان احمد الناصر

احمد الناصر، پنج دختر به نام‌های «فاطمة الصالحه، زینب، خدیجه، کلثم و فاطمة الصغری» داشته است که همگی از زنان صالحه، عابده و فاضله عصر خویش بودند.

وی سیزده فرزند ذکور نیز داشته است که برخی از آنها در خوزستان و اهواز و رامهرمز و برخی دیگر در دیگر شهرهای اسلامی زندگی می‌کردند. فرزندزادگان آنان بعدها به خوزستان و رامهرمز و اهواز مهاجرت کردند که به اسامی آنها همراه با توضیحات اجمالی در ادامه اشاره می‌شود.

فرزندان ذکور احمد الناصر

۱. شعیب؛ وی همراه برخی از برادران خود در خوزستان می‌زیست و نسلی از او باقی نماند.^۱ او به همراه خواهرش در روستای حسام آباد اهواز مدفون است که به اشتباه، به «شعیب نبی» معروف است.

۱. الشافی، ج ۱، صص ۳۲۰-۳۲۲؛ التحف شرح الزلف، صص ۱۹۱-۱۹۸؛ الفلک الدوار، ص ۱۶؛ عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، ص ۲۰۵؛ سرالسلسلة العلویه، ص ۲۸؛ الاعلام، ج ۱، ص ۲۴۸؛ معجم المفسرین، ج ۱، ص ۸۲؛ الحدائق الوردیه، ج ۲، ص ۱۲۵؛ تاریخ الیمن الفکری، ج ۱، صص ۱۵۷-۲۶۳؛ لباب الأنساب و الألقاب و الأعتاب، ج ۱، ص ۳۲۲؛ امامزادگان حافظ مفسر و قساری قرآن، صص ۸۴-۸۶؛ الاصلی، ص ۱۱۹؛ الوافی بالوفیات، ج ۸، ص ۲۴۲؛ سمط النجوم العوالی، ج ۴، ص ۱۹۱؛ الکواکب المشرقه، ج ۱، صص ۲۳۳-۲۳۵.

۲. اسماعیل ابوالحسن؛ وی پس از وفات پدرش به دنیا آمد. مادرش أم ولد، کنیزی به نام اروی بود. او مدتی ریاست معنوی و علمی بغداد را برعهده داشت، ولی سرانجام به خوزستان مهاجرت کرد و صاحب دو فرزند به اسامی ابوالحسن و ابویعلی شد که جلالت و شرافت ویژه‌ای داشتند. نسل او در حلب و ارجان بهبهان می‌زیسته‌اند.

۳. محمد ابوالقاسم المهدی؛ مادرش زینب، دختر ابوالقاسم عبدالله بن محمد بن جعفر بن عبدالرحمن الشجری بن قاسم ابن حسن بن زید بن امام حسن علیه السلام بود.^۱ وی ده پسر داشت و بیشتر نسل او در حلب و مصر زندگی کرده‌اند. او با زینب مدفون در رامهرمز از یک مادر است.

۴. محمد ابوالقاسم المنتصر لدین الله؛ مادرش کنیزی به نام خلسه بود. او هفت پسر داشت که یکی از آنها در شهر ری و بقیه در اهواز بودند.

۵. الرشید ابوالفضل؛ مادرش کنیزی به نام اروی بود. او فقط یک پسر داشت که نسلش در حلب می‌زیسته‌اند.

۶. عبدالله ابومحمد؛ وی صاحب چند دختر شد و به قول ابواسماعیل ابراهیم طباطبا، در اهواز می‌زیستند.^۲

۷. علی؛ مادرش کنیزی به نام ریطه بود. وی فقط صاحب

۱. تهذیب الأنساب و نهاية الأعقاب، ص ۶۷.

۲. منتقلة الطالبیه، صص ۱۰ و ۱۱.

دختر بود و پسر نداشت.

۸. الحسین ابو محمد الممتخب؛ وی امارت منطقه صعده در یمن را به عهده داشت. ابن طباطبا می نویسد: «فرزند او ابو جعفر اسحاق، در اهواز از دنیا رفت».

۹. داوود ابوالحمد؛ وی در خوزستان می زیست. او فرزندی به نام محمد الحسن القاضی داشت که در خوزستان موقعیت ویژه ای داشت و به قول علمای انساب: «تقدم بها وله ولد ورساء ملقبون الاهواز و خوزستان و هكذا له اعقاب كثيرة برامهرمز اليوم نقباءها منهم ابصرة بعضهم بها».

۱۱. القاسم ابو محمد المختار؛ مادرش رقیه، دختر ابراهیم بن محمد بن القاسم الرسی، دختر عموی پدرش بود. وی نقابت سادات یمن را به عهده داشت و نسل او در یمن، مصر، قاهره، تنیس و واسط پراکنده شدند.

۱۲. یحیی ابوالحسین المنصور؛ وی امیر برخی مناطق یمن بود و اعقابش در بغداد و یمن و تستر پراکنده بودند.

۱۳. ابراهیم المنیع الغطمش؛ او مردی شجاع و صالح بود و نسلش از چند کنیز بود که در مصر پراکنده شدند. برخی افراد این خاندان که در اهواز و رامهرمز و خوزستان می زیسته اند، عبارتند از: «نقیب رامهرمز السید قوام الدین الشرف ابوالقاسم محمّد بن القاسم بن الحسن بن داود بن احمد الناصر لدین الله» و «معز الشرف ابوالحسن القاسم بن الحسن بن داود».

که همگی در شهر رامهرمز از دنیا رفته‌اند و اینک صاحب بارگاهی هستند.

همچنین برخی برادرزادگان بی‌بی زینب در خوزستان و اهواز و رامهرمز سکونت داشته‌اند که عبارتند از:

۱. فرزندان علی بن محمد منتصر لدین الله بن احمد الناصر که در اهواز بودند.^۱

۲. الحسن ابو محمد الشیخ بن محمد المرتضی اخ احمد الناصر، له اعقاب كثيرة بتهامة و اهواز و طبرستان و یزار و...^۲
 ۳. یحیی بن علی بن قاسم بن محمد بن قاسم الرسی، ملقب به سیار یا سنان که در اهواز می‌زیست و در آنجا صاحب پسری به نام هبة الله شد.

۴. سید داعی نسابه و برادرانش رضا و عبدالله و علی پسران حسن بن یحیی بن حسن بن محمد المرتضی، اخ احمد الناصر لدین الله، لهم عقب بالری و خوزستان.^۳

این چهار نفر اینک در تستر و اهواز صاحب گنبد و بارگاه هستند.

۵. ابو جعفر اسحاق بن حسین المنتخب لدین الله بن احمد

الناصر، او در اهواز از دنیا رفت و سیدی جلیل القدر بود.^۴

۱. الفخری، صص ۸ و ۱۱۰.

۲. الفخری فی انساب الطالبیین، ص ۱۰۷. الدرّة، الذهبیة ج ۱، ص ۸.

۳. الشجرة المبارکة، ص ۴۱؛ الفخری، ص ۱۰۷؛ مناهل الضرب، ص ۳۵۹.

۴. منتقلة الطالبیة، ص ۱۱.

دو زینبیه دیگر

دو بقعه دیگر به نام زینب خاتون در قم و اراک به فرزند امام موسی کاظم علیه السلام منسوب است که در اینجا به معرفی مختصر آنها خواهیم پرداخت.

۱. امامزاده زینب خاتون - اراک

بقعه این امامزاده، در ۱۲ کیلومتری جنوب فرمهین، پس از سه راهی جاده ساروق و در میان روستای آهنگران واقع شده و به «شاهزاده زینب خاتون» مشهور است.

بنای بقعه امامزاده را در حدود ۲۰ سال قبل با حفظ شکل قدیم آن تعمیر کرده و فقط گنبد آن جدید ساخته شده است. بر روی یک قطعه کاشی (۱۸×۳۰) سانتی متری به رنگ لاجوردی بر زمینه سفید، تاریخ اتمام بنای گنبد قدیم چنین نوشته شده است: «غره شهر ذی القعدة سنه ۱۰۶۲ توفیق آثار حاجی بابا میر به صورت اتمام رسانید، عمل نور علی الله مرد قمی مبارک باد» که مطابق با حکومت شاه عباس دوم صفوی (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ه. ق) می باشد. فضای داخلی بقعه، به شکل دایره بود که در وسط آن، صندوقی چوبی به ابعاد ۱۳۷×۱۳۷×۳۰۰ سانتی متر با تزیینات مشبک قرار دارد که قسمت‌هایی از آن آسیب دیده است.

بر روی حرم، گنبد مخروطی ساقه داری تعبیه شده که به صورت دو پوش است و از داخل، شکل عرقچینی را به خود گرفته است. ساقه گنبد، دارای تزیینات آجری با کاشی فیروزه‌ای و سفید است و نمای خود گنبد نیز با کاشی فیروزه‌ای پوشش یافته است. شبستانی در جانب جنوب به بقعه افزوده شده است. این بقعه، دارای مسجد و حسینیه جداگانه‌ای است و صحن وسیعی آن را در بر گرفته که به صورت گورستان عمومی از آن استفاده می‌شود.

به اعتقاد اهالی، امامزاده زینب خاتون از فرزندان امام موسی کاظم علیه السلام است که جزء کاروان ۷۲ تن ساروق بوده و در اینجا به شهادت رسیده است.

بقعه امامزاده زینب خاتون، به شماره ۲۵۸۴ و در تاریخ ۱۳۷۸/۱۱/۲۷ به ثبت آثار ملی و تاریخی رسیده است.^۱

۲. امامزاده زینب خاتون - قم

بقعه باشکوه امامزادگان هاشم و معصومه خاتون که به زینب خاتون نیز شهرت دارد در فاصله ۲۵ کیلومتری قم و در دامنه کوهی در شمال غربی شهر کهک قرار دارد.

هرچند به استناد شواهد، باقی مانده اسکلت اصلی بنا به پیش از دوران صفوی تعلق دارد، اما به اعتبار یک قطعه چوب

۱. هزار مزار ایران، استان مرکزی، ص ۱۲۳ - ۱۲۵.

منبت که از صندوق منبت روی قبر باقی مانده و کتیبه‌ای که با تاریخ ۹۹۹ ه.ق موجود است، بنا و الحاقات جانبی آن متعلق به دوران صفوی است.

تعمیر این بقعه به شهادت سبک بنا و اخبار به دست آمده از محل ثلث بانوی نیکو کار صفوی، شاه بیگم دختر شاه اسماعیل صفوی است که در سال ۹۶۹ ه.ق وفات یافت و جسد او را حسب وصیتش از قزوین به قم نقل داده و در جوار حضرت معصومه دخت امام موسی کاظم علیه السلام به خاک سپردند. این بنا در سال ۹۷۰ ه.ق از سوی برادر و وصی او شاه طهماسب صفوی ساخته شد.

قاعده بقعه از خارج به صورت هشت ضلعی مختلف الاضلاع با مصالح سنگ و گچ است که هنگام تعمیر، در صورت آن تغییراتی داده شده است. بنا از داخل به شکل مربع متساوی به عرض پنج و ارتفاع هشت متر با پوشش سیمانی و جدار رنگی فاقد تزیینات هنری است. در هر ضلع آن، شاه‌نشینی به عرض دو و پنجاه سانتی متر تعبیه شده که از آن، دری به خارج گشوده می‌شود و در جلوی هر دری تالاری قرار دارد. به جز در جنوبی که به کوه محدود می‌شود، الباقی درها بسته شده است.

در چهار گوشه بقعه نیم‌طاقی بالا آورده و طرح بنا را به هشت ضلعی و سپس با کمک رسمی‌بندی به فلکه‌ای تبدیل کرده و پطاق پوشش عرق چینی را بر آن زده‌اند. بر فراز بقعه،

گنبدی هرمی شانزده ترکی کوتاه است که دارای گردنی آجری با نمابندی به ارتفاع دو متر و تارکی هرمی به ارتفاع پنج متر و آراسته به کاشی‌های فیروزه فام است.

در این بقعه، از آثار هنری، یک لنگه در منبت با دو تخته از بقایای صندوق منبت و قدیمی بر روی قبر باقی است که بر روی یکی، عبارت: «به اهتمام ریاست مآب رئیس امام بن علی مرحوم یارعلی و رجانی عمل استاد تاج الدین فردوی به تاریخ سنه ۹۹۹» و بر روی دیگر «خیرات ملک زاده عالمیان خاتون خاتونان خلد آشتیان جنت مکان شاه بیگم سیده فاطمه حسینی صفوی» دیده می‌شود.

در مدخل شمالی بقعه، دری با دو لنگه نصب بوده که بسیار قدیمی بود که امروزه زینت‌بخش گنجینه باغ فین کاشان است. این در، گره‌کاری و گل میخ‌کوبی شده با تاریخ ۹۷۹ ه.ق است. در حاشیه هر لنگه، صلوات بر معصومین و «ناد علیاً مظهر العجایب» منبت شده و روی پل‌های وسط و پایین آن، عبارت ذیل جلب توجه می‌کند؛ «این در به‌اهتمام جناب صاحب اعظم عمده الصواحب خواجه غیاث‌الدین علی العربشاهی شرف توفیق یافت به تاریخ شهر رجب سنه تسع و سبعین و تسعمائة، کتبه الفقیر زین الدین بن محمد فردوی عفی عنهما عمل استاد ملک و استاد جانعلی جاسبی» در زیر این کتیبه این شعر دیده می‌شود:

جز آستان توام در جهان پناهی نیست

سر مرا به جز این در حواله گاهی نیست

شکرها کردم که این دولت میسر شد مرا

در سه جانب بقعه، تالارهایی قرار دارد که به وسیله غلام‌گردشی به یکدیگر مرتبط‌اند. در دو جانب تالار شمالی، هرطرف، دو غرفه مصفا با چشم‌اندازهایی زیبا ساخته شده که در عصر صغویه بر بنای بقعه افزوده شده است. در غرب ضریح، اتاق بزرگی قرار دارد که اکنون نمازخانه بانوان است و گویا قبلاً مدرّس درس مرحوم ملا صدرا، فیلسوف بزرگ شرف بوده است. در جانب شمال و شرق ضریح، رواق‌های قوسی شکلی قرار دارد. این رواق‌ها، سفیدکاری و تانیمه آن سنگ کاری شده‌اند. سمت چپ ورودی شرقی ضریح، سنگ یادمانی قرار دارد که از تجدید بنای امامزاده به سال ۱۳۵۸ ه.ش خبر می‌دهد.

در وسط بقعه، ضریح مشبک چوبی آبی رنگی قرار داشت که در سالیان اخیر بجای آن ضریح آب طلا و نقره‌ای بسیار با شکوه که توسط خیر ارجمند جناب آقای مکینه چی اهداء شده، نصب گشته است.

در گذشته، بقعه دارای چشمه‌ای عمیق بوده که الآن به چاه تبدیل شده است. چاه به عمق ۲۴ متر که آب آن آشامیدنی نیست و تنها جهت آبیاری استفاده می‌شود. سمت چپ

امامزاده، در قسمت غرب، مزرعه عالیجه قرار دارد که وقف حضرت معصومه کهک است.

به اعتقاد اهالی، امامزاده سید معصومه، که نام وی زینب خاتون است، به همراه برادر بزرگوارش سید هاشم که از فرزندان زادگان امام هفتم علیه السلام می باشد در این بقعه مدفون می باشند.

مرحوم فیض علیه السلام همین اعتقاد اهالی را در کتاب خود ذکر نموده و دو امامزاده مدفون در این بقعه را از احفاد امام موسی کاظم علیه السلام دانسته است، اما به نسب شریف آنان اشاره ای ندارد. شرح حال حضرت زینب خاتون معروف به حضرت معصومه و برادر بزرگوارشان امامزاده هاشم با خطی خوش و در دو قاب بزرگ بر دیوار کنار ضریح نصب شده که متن آن در کتاب مزارات قم ذکر شده است.

نسب شریف

پژوهشگران انساب، نسب شریف امامزاده زینب خاتون را با چهار واسطه به امام موسی کاظم علیه السلام منتهی می دانند که از قرار ذیل است:

سیده زینب خاتون بنت محسن ابی طالب بن ابراهیم العسکری ابن موسی اَبی سبحة بن ابراهیم المرتضی بن امام موسی کاظم علیه السلام. وی معروف به معصومه خاتون و سیده ای جلیل القدر و عظیم الشان بود. نخستین بار نام شریف او را علامه نسابه ابواسماعیل

ابن ابراهیم طباطبا در کتاب انساب خود ذکر می‌نماید. حسن بن محمد بن حسن قمی درباره مهاجرت عمویش سید ابو عبدالله اسحاق می‌نویسد: او به قم آمد و قصد داشت که به خراسان و طبرستان رود، اما علی بن عبدالله جبلة اشعری و دیگر بزرگان عرب قم از او خواهش کردند که در این شهر اقامت کند و او را بسیار اکرام و احترام کردند و به او عطا و بخشش نمودند. او در این شهر ماند و ازدواج کرد و صاحب فرزندان من جمله سه پسر و یک دختر شد که یکی از آنها ابوعلی احمد نام داشت. ابوعلی احمد، از قم به آبه رفت و در آنجا ازدواج نمود و صاحب فرزندان شد و پس از مدتی، دیگر بار به قم آمد و ازدواج نمود و صاحب فرزندی شد بنام ابو عبدالله حسین. او در قم از اندوخته‌هایی که داشت زندگی می‌کرد تا اینکه به جوار حضرت حق شتافت و در حرم شاهزاده حمزه به خاک سپرده شد.

پدر بزرگوارش سید محسن ابوطالب از مدینه به شیراز مهاجرت کرد، پس از وفات او به سال ۳۳۰ ه. ق دختر گرانقدرش به قم مهاجرت کرد و با یکی از سادات حسینی که معروف به سید هاشم است ازدواج نمود و در منطقه کهک سکنی گزید. جمع کثیری از سادات موسوی و از نسل ابراهیم العسکری در قم و ساوه صاحب گنبد و بارگاه می‌باشند که من جمله آنها، ابو عبدالله اسحاق بن ابراهیم العسکری (عموی سیده زینب)، در ساوه، سید ابراهیم بن محمد بن محسن (برادرزاده سیده

زینب خاتون) در قم در خیابان شاه ابراهیم، ابوجعفر محمد الفقیه بن ابی احمد موسی بن اسحاق (در گلزار شهدا) کنار قبر علی بن جعفر که نوۀ عموی سیده زینب است و احمد ابن اسحاق و حسین بن احمد و حمزة بن حسین که جملگی از عموزادگان سیده زینبانند و در خیابان آذر قم در مشهد سید حمزه مدفون‌اند. و چهار امامزاده که به امامزاده بوره شهرت دارند و از نسل ابوالفضل محمد بن حسین بن احمد بن اسحاق‌اند، در فردو دارای گنبد و بارگاه می‌باشند.

اکثر عموها و عموزادگان، برادران و برادرزادگان سیده زینب خاتون، از بزرگان سادات موسوی قم، آبه، ساوه و خورزن بودند و برخی از آنان منصب نقابت سادات علوی را عهده‌دار شدند. این خاندان به زهد و تقوی آراسته و قبور آنان از مشاهیر مزارات مناطق فوق الذکر است. وفات زینب خاتون به احتمال قوی در ثلث آخر قرن چهارم هجری اتفاق افتاده است.^۱

۱. هزار مزار ایران، استان قم، ص ۱۶۲ - ۱۶۷.

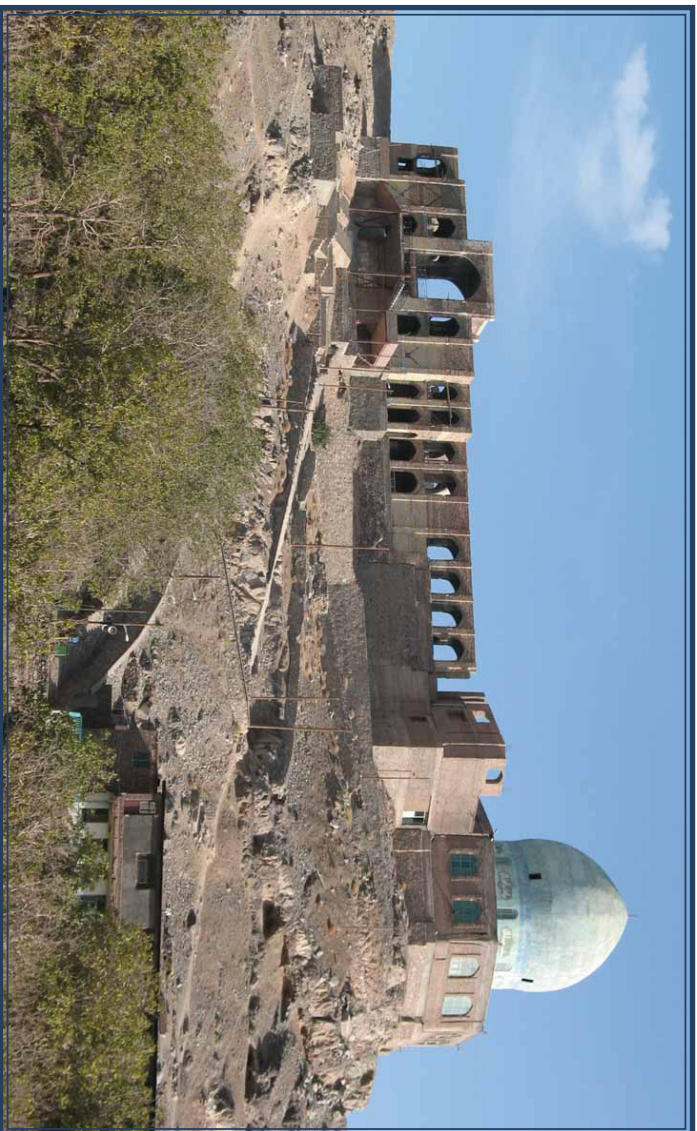

نمایی از زینبیه اصفهان / ارزنان

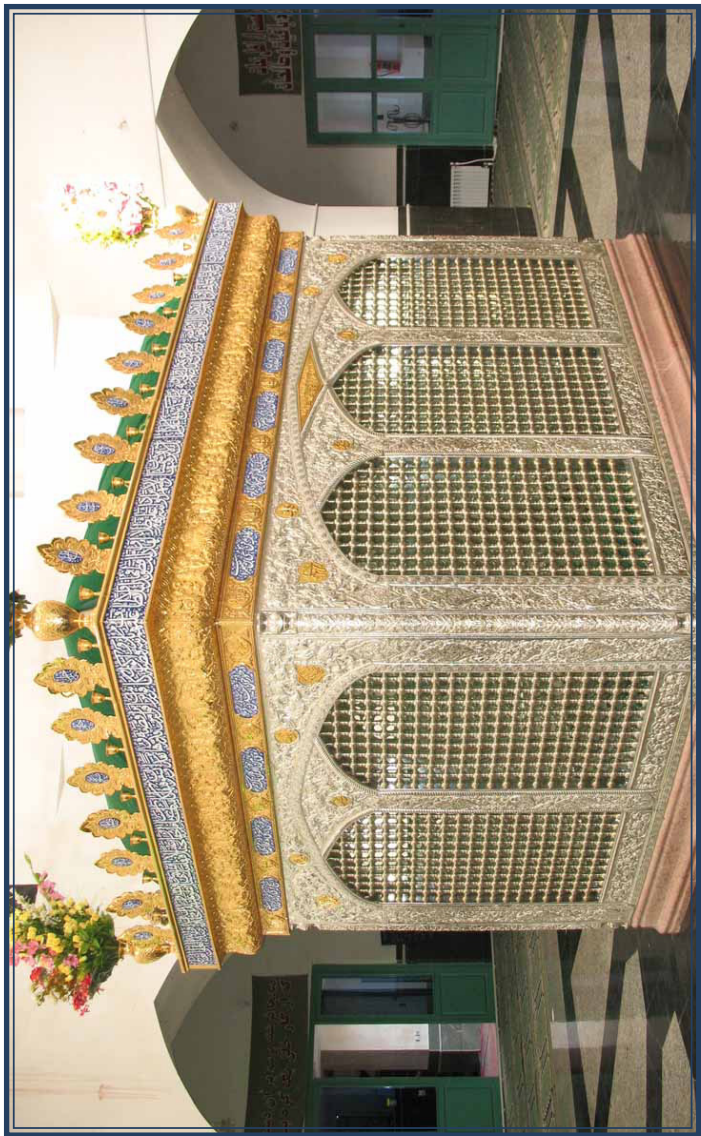

نمایی از عزاداری در زینبیه اصفهان

نمایی از زینبیه بیرجند / اکهین

نمایی از ضریح زینبیه بیرجند / کاهین

نمایی از زینبیه هرات / محله زینبیه

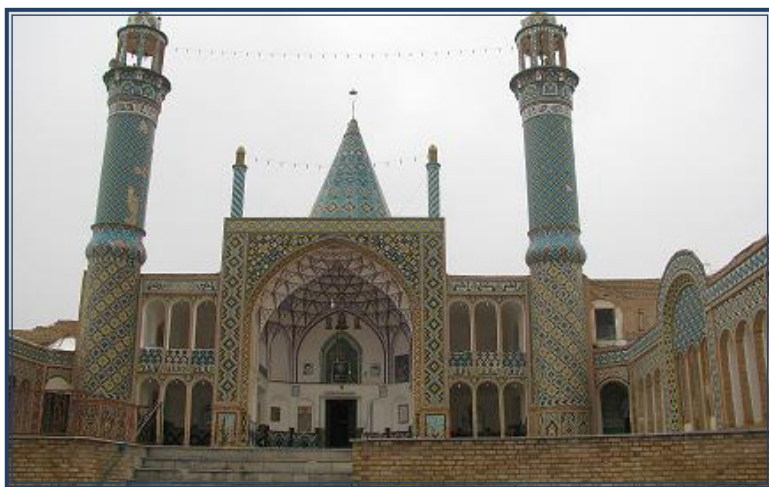

حسینییه در کنار زینبیه هرات

نمایی از ضریح زینبیه هرات

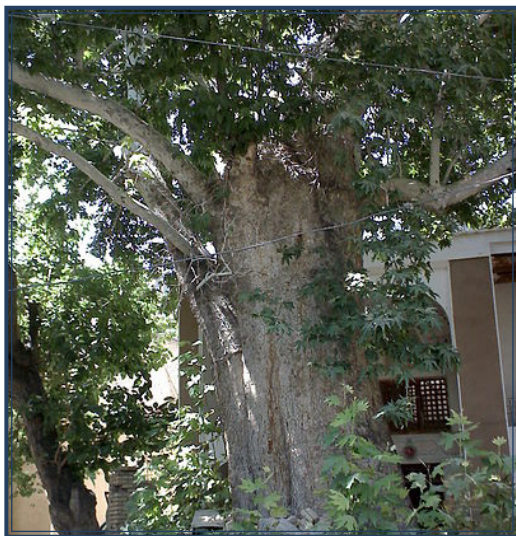
نمایی از زینبیه کاشان / یزدل

نمایی دیگر از زینبیه کاشان / یزدل

نمایی از زینبیه نطنز / هنجن

چنار کهنسال بقعه زینبیه نطنز / هنجن

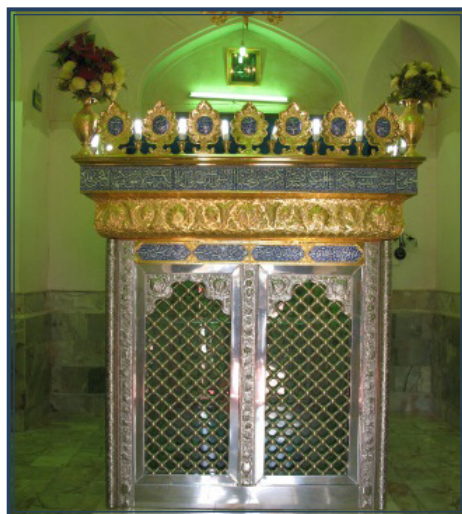
نمایی از مقام قاسم بن محمد الدیباج در قرافه قاهره که احتمال
دفن زینب و آمنه دختران امام موسی کاظم علیه السلام در آن است .

نمایی مقام سیده ام کلثوم دختر قاسم بن محمد دیباج بن امام صادق علیه السلام
در مصر که احتمال دفن زینب دختر امام موسی کاظم علیه السلام در آن است.

نمایی از زینب خاتون کهک / قم

نمایی از ضریح زینب خاتون کهک / قم

نمایی از زینب خانون آهنگران / ارای

کتابنامه

۱. آثار البلاد و اخبار العباد، زکریا بن محمد بن محمد بن محمود قزوینی، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، تصحیح میرهاشم محدث، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳ ه. ش.
۲. آثار ایران، آندره گدار و دیگران، ترجمه ابوالحسن سروقده مقدم، چاپ سوم، آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ ه. ش.
۳. آثار باستانی خراسان، عبدالحمید مولوی، انجمن آثار ملی، مشهد، اداره کل فرهنگ و هنر، ۱۳۵۴ ه. ش.
۴. آرامگاه‌های خاندان پاک پیامبر ﷺ، ترجمه عبدالعلی صاحبی، چاپ دوم، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۵ ه. ش.
۵. احسن التراجم، عبدالحسین شبستری، مشهد، کنگره امام رضا علیه السلام، ۱۴۱۱ ه. ق.
۶. احسن التقاسیم، شمس‌الدین محمد بن احمد مقدسی، ۱۹۰۶ م ترجمه علی نقی منزوی، تهران، ۱۳۶۱ ه. ش.

۷. اختران تابناک، شیخ ذبیح الله محلاتی، اسلامیه تهران، ۱۳۴۹ ه.ش
۸. اختیار معرفة الرجال، طوسی، محمد بن حسن، بیروت، اعلمی، ۱۳۸۶ ه.ق.
۹. الارشاد، محمد بن محمد بن نعمان (شیخ مفید)، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم، دارالمفید.
۱۰. الأساس فی أنساب أمهات السادة الناس، محمد مهدی فقیه محمدی جلالی بحرالعلوم گیلانی، قم، مؤسسه عاشوری، ۱۳۸۵ ه.ش.
۱۱. الأساس للأنساب الناس، علامه سید جعفر اترجی، تحقیق ابوسعیده الموسوی، قم، مؤسسه عاشوری، ۱۳۸۵ ه.ش.
۱۲. الأصيلی فی انساب الطالبیین، صفی الدین محمد بن تاج الدین علی (ابن طقطقی)، قم، انتشارات مکتبه آیت الله مرعشی.
۱۳. اعلام النساء المؤمنات، محمد الحسون و ام علی مشکور، تهران، انتشارات اسوه، ۱۴۱۱ ه.ق.
۱۴. اعلام الوری باعلام الهدی، فضل بن حسن طبرسی، تصحیح علی اکبر غفاری، بیروت، دارالمعارف، ۱۳۹۹ ه.ق.
۱۵. اعیان الشیعه، سید محسن امین، بیروت، ۱۴۰۶ ه.ق.
۱۶. امامزادگان همدان، مرحوم حاج سید حسین عندلیب زاده، قم، مؤسسه فرهنگی آزاد گرافیک، ۱۳۷۹ ه.ش.
۱۷. بحار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت، مؤسسة الوفاء.

۱۸. بدايع الانساب فى مدفن الاطياب، مهدي بن مصطفى حسينى تفرشى (بدايع نگار)، تهران، ۱۳۱۹ هـ.ش.
۱۹. بناهاى آرامگاهى، جمعى از نويسندگان، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامى، حوزه هنرى، ۱۳۷۸ هـ.ش.
۲۰. بهارستان، شيخ محمد حسين آيتى، چاپ دوم، دانشگاه مشهد، ۱۳۵۱ هـ.ش.
۲۱. البينات فى حياة الفاطمات، محمد مهدي فقيه محمد جلالى بحر العلوم گيلانى، عربى چهار جلد، سازمان اوقاف و امور خيريه، تهران، ۱۳۸۳ هـ.ش.
۲۲. تاريخ المشاهد المشرفة، سيد حسين ابوسعيدة الموسوى، نجف، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۲۳. التتمة فى تواريخ الأئمة، سيد تاج الدين على بن احمد حسينى عاملى، قم، مؤسسه بعثت، ۱۴۱۲ هـ.ق.
۲۴. تحفة الأزهار و زلال الأنهار فى نسب ابناء الأئمة الأطهار، ضامن بن شدم، تحقيق: كامل سلمان الجبورى، تهران، دفتر نشر ميراث مكتوب، ۱۳۷۸ هـ.ش.
۲۵. تحفة العالم فى شرح خطبة المعالم، سيد جعفر آل بحر العلوم، تهران، مكتبة الصادق، ۱۴۰۱ هـ.ق.
۲۶. تحفة لبّ اللباب، ضامن بن شدم، تحقيق: سيد مهدي رجايى، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى، ۱۳۷۶ هـ.ش.

۲۷. التذكرة فى الانساب المطهّره، علامه نسابه جمال الدين احمد بن محمد بن مهنا حسيني عبيدلى، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى، ۱۴۲۱ هـ.ق.
۲۸. تنقيح المقال، عبدالله مامقانى، چاپ نجف، ۱۳۴۱ هـ.ق.
۲۹. تهذيب الانساب و نهاية الأعقاب، محمد بن ابى جعفر العبيدلى، تعليق عبدالله الشرف حسين بن محمد (ابن طباطبا)، تحقيق: سيد محمد كاظم محمودى، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى، ۱۴۱۳ هـ.ق.
۳۰. جامع الانساب، سيد محمد على روضاتى، اصفهان، ۱۳۳۵ هـ.ش.
۳۱. جامع الرواة، محمد بن على الاردبيلى، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى، ۱۴۳۰ هـ.ق.
۳۲. حياة الامام موسى بن جعفر، باقر شريف قريشى، چاپ نجف، ۱۳۹۰ هـ.ق.
۳۳. خلاصة الأقوال فى معرفة الرجال، علامه حلى عليه السلام، قم، مؤسسة النشر الاسلامى، ۱۴۱۷ هـ.ق.
۳۴. خيرات حسان، محمد حسن خان اعتمادالسلطنه، چاپ سنگى، تهران، بى تا.
۳۵. دانشنامه بقاع و اماكن متبركه، محمد مهدي فقيه محمدى جلالى بحر العلوم گيلانى، ۱۰ جلد رحلى، سازمان اوقاف و

امور خیریه، ۱۳۸۴ ه. ش.

۳۶. دائرة المعارف الشیعیة، شیخ محمد حسین اعلمی حایری،

بیروت، مؤسسه اعلمی، ۱۴۱۳ ه. ق.

۳۷. الدر المنثور فی انساب المعارف و الصدور، سید جعفر

اعرجی حسینی، تحقیق: سید حسین ابوسعیدة الموسوی، قم،

مؤسسه عاشورا، ۱۳۷۵ ه. ش.

۳۸. ریاحین الشریعه، شیخ ذبیح الله محلاتی، تهران، انتشارات

اسلامیه، ۱۴۱۹ ه. ق.

۳۹. زنان دانشمند و راوی حدیث، احمد صادقی اردستانی، قم،

انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۹ ه. ش.

۴۰. زنان و فرزندان امام موسی کاظم علیه السلام، محمد مهدی فقیه

بحرالعلوم، مخطوط، ج ۷.

۴۱. سر السلسله العلویه، ابونصر بخاری، قم، انتشارات شریف

الرضی، ۱۳۷۶ ه. ش.

۴۲. سراج الأنساب، سید احمد بن محمد بن عبدالرحمن کیاء

گیلانی، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم، کتابخانه آیت الله

مرعشی، ۱۴۰۹ ه. ق.

۴۳. الشجرة الطیبه، سید فاضل موسوی صفوی، خلخال زاده،

بی تا بی نا.

۴۴. الشجرة المبارکة فی انساب الطالبیة، امام فخر رازی، قم،

- کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۳۷۷ ه. ش.
۴۵. الطبقات الكبرى، محمد بن سعد، بیروت، دار صادر، ۱۲۱۵ ه. ق.
۴۶. عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، سید جمال الدین احمد بن علی الحسینی، بیروت، دارالمکتبة الاحیاء، بی تا.
۴۷. الفخری فی انساب الطالبین، سید اسماعیل بن الحسین بن محمد المروزی، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۹ ه. ق.
۴۸. الفصول الفخریه، احمد بن عنبه جمال الدین، به اهتمام سید جلال الدین محدث ارموی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳ ه. ش.
۴۹. فهرست بناهای تاریخی و اماکن باستانی ایران، نصرت الله مشکوة، اولین نشریه ملی حفاظت آثار ملی ایران، تهران، وزارت فرهنگ و هنر، اسفند ۱۳۴۹ ه. ش.
۵۰. قاموس الرجال، محمد تقی تستری، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۷۵ ه. ش.
۵۱. الکامل فی التاریخ، علی بن ابی الکریم شیبانی (ابن اثیر)، بیروت، داراحیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ه. ق.
۵۲. کشف الغمة فی معرفة الائمة، علی بن عیسی اربلی، تحقیق سید هاشم رسول، تبریز، ۱۳۸۱ ه. ش.
۵۳. الکنی و الالقاب، شیخ عباس قمی، تهران، دارالکتب

الاسلامیه، ۱۳۷۲ هـ.ش.

۵۴. الكواكب المشرقة، سيد مهدي رجایی موسوی، كتابخانه آیت الله مرعشی.

۵۵. گنجینه آثار قم، عباس فیض، چاپ اول، قم، مهر استوار، ۱۳۵۰ هـ.ش.

۵۶. لباب الانساب والألقاب و الأعقاب، ابوالحسن علی بن ابوالقاسم بن زید بیهقی (ابن فندق)، تحقیق: سید مهدي رجایی، قم، كتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۰ هـ.ق.

۵۷. المجدی فی انساب الطالبیین، سید علی بن محمد بن علی محمد العمری، سید الشهداء، ۱۴۰۹ هـ.ق.

۵۸. مراقد المعارف، علامه محمد حرزالدین، قم، انتشارات سعید بن جبیر، افست نجف، ۱۳۹۱ هـ.ق.

۵۹. مزارات اصفهان، سید مصلح الدین مهدوی، تصحیح: دکتر اصغر منتظر القائم، دانشگاه اصفهان، ۱۳۸۲ هـ.ش.

۶۰. مستدرک علم رجال الحدیث، شیخ علی نمازی، قم، ۱۳۷۸ هـ.ش.

۶۱. مسند الامام الكاظم عليه السلام، شیخ عزیز الله عطاردی، مشهد، کنگره جهانی امام رضا عليه السلام، ۱۴۰۹ هـ.ق.

۶۲. مشاهد العترة الطاهرة، السيد عبدالرزاق کمونه حسینی، چاپ نجف، ۱۴۱۱ هـ.ق.

۶۳. مشاهد الصفا فی المدفونین بمصر من آل المصطفی، مصطفی

- ابن محمد بن يوسف الصفوى القلعاوى، تحقيق: دكتور على عمر، مكتبة الثقافة الدينية، قاهره، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۶۴. المشجر الكشاف لتحقيق اصول السادة الاشراف، محمد بن احمد بن عميدالدين حسيني نجفى، تحقيق: عارف احمد عبدالغنى و عبدالله حسين السادة، بيروت، دارالكنان للطباعة و النشر و التوزيع، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۶۵. المشجر الوافى، سيد حسين ابو سعيدة الموسوى، چاپ چهارم، قم، مؤسسه عاشورى، ۲۰۰۴ م.
۶۶. معجم رجال الحديث، آيت الله خويى، بيروت، ۱۴۰۳ هـ.ق.
۶۷. المعقبين، سيد ابوالحسين يحيى بن حسن بن جعفر بن عبدالله العقيقى، كتابخانه آيت الله مرعشى، ۱۴۲۲ هـ.ق.
۶۸. مقاتل الطالبين، ابوالفرج اصفهانى، نجف، مطبعة الحيدريه، ۱۹۶۵ م.
۶۹. المناقب آل ابى طالب، ابن شهر آشوب، بيروت، ۱۴۱۵ هـ.ق.
۷۰. مناهل الضرب فى أنساب العرب، سيد جعفر ارجى نجفى، تحقيق: سيد مهدي رجايى، قم، كتابخانه آيت الله مرعشى، ۱۴۱۹ هـ.ق.
۷۱. منتخب التواريخ، حاج ملا هاشم خراسانى، متوفى ۱۳۵۲ ق.
۷۲. منتقلة الطالبية (ابن طباطبا)، نجف، مطبعة الحيدريه، ۱۹۶۸ م.
۷۳. منتهى الامال، شيخ عباس قمى عليه السلام، تصحيح مرحوم على

- محدثزاده، تهران، پیام آزادی، ۱۳۷۹ ه.ش.
۷۴. النفحة العنبريَّة، محمد كاظم بن ابي الفتوح بن سليمان
يمانى موسى، كتابخانه آيتالله مرعشى، ۱۴۱۹ ه.ق.
۷۵. هزار مزار ايران، استان قم و مركزي، محمد مهدي فقيه
بحرالعلوم، قم، انتشارات وثوق، ۱۳۹۰ ه.ش.